

Türkiye İş Bankası'nın "Misyonu" ve İştirakçilik Politikası (1924-1945) (*)

Prof. Dr. Sinan SÖNMEZ (**)

I. Giriş Yerine: Ön Saptamalar

İş Bankası Ana Sözleşmesi'nin (20.8.1340 tarihli Heyetivekile kararı ile kabul edilen "Nizamname-i Dahili Layihası") 2. Maddesi Banka'nın faaliyet alanını oldukça geniş tutmuştur. Geleneksel bankacılık işlemlerinin dışında Banka'nın tarım, sanayi, madencilik, bayındırlık alanlarında faaliyette bulunmasının yanısıra ticaret yapabilmesi, bu doğrultuda kendi şirketlerini kurabilmesi ve/veya yerli ve yabancı şirketlerle ortaklaşa faaliyette bulunması veya söz konusu şirketlerin temsilcisi olarak faaliyetleri yürütmesi konusunda da Banka'ya yetki verilmiştir. İş Bankası'nın kuruluşunu takiben yapılan değişiklikle 2. maddenin kapsamına sigortacılık, ithalat-ihracat, turizm alanları ile enerji üretim ve dağıtımını da alınmıştır. Böylece ticaret bankacılığından yatırım bankacılığına doğru yöneliş için uygun mevzuat hazırlanmıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde Tüccar Grubu'nun önerileri arasında yer alan ve Kongre'de kabul edilen "Ticaret Ana Bankası"nın ivedilikle kurulması ilkesi, İş Bankası ile birlikte yaşama geçirildiği gibi, Banka'nın yatırımcılığa yönelmesi de "karma banka" (mixed bank) hüviyetine sahip olmasına yol açmıştır. Bu yönelim aslında "devlet tarafından" veya "siyasal iktidar çevresinin" girişi-

(*) 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'ne 23 Kasım 2001 tarihinde sunulan bildiri.

(**) Atılım Üniv., İktisat Bölümü.

miyle kurulan özel banka konumunun bir uzantısı veya sonucu olarak da yorumlanabilir. Nitekim Banka kurucularının siyasal kimliklerinin yanısıra, Banka'ya verilen görevler ve Banka yönetim kadrosunun hükümet ile olan ilişkilerinin uyumluluğu, Türkiye'nin ekonomik durumuna ilişkin rapor hazırlamak üzere Türkiye'ye davet edilen ABD'li uzmanlardan oluşan komisyonun da Banka'nın konumu ve hukuki statüsü konusunda müteredit kalmasına yol açmıştır. Hazırlanan raporda yabancı uzmanlar İş Bankası'nı en gelişmiş ticari banka olarak değerlendirmekle birlikte, Banka'nın "yarı resmi" konumda olduğunu da belirtmişlerdir ⁽¹⁾.

İş Bankası'nın, uygulanan iktisat politikaları, bu bağlamda otuzlu yıllardaki devletçi sanayileşme politikası doğrultusunda iştirakçilik faaliyetleri yoğunlaşmış ve yaygınlık kazanmıştır. Banka üst düzey mensupları ve dönemi değerlendiren kimi iktisatçı ve gazetecilerin "görev" olarak nitelendirdikleri iştirakçilik, Banka'nın zarar etmesine yol açmamıştır. Bir benzetme yapacak olursak, KİT'lerdeki gibi bir tür "görev zararı" oluşmamış, tam tersine iştiraklerden sağlanan kâr önemli bir kazanç kaynağını oluşturmuştur. Bu açıdan Banka İdare Meclisi'nin 1931 yılına ilişkin raporu yol göstericidir: "*...vücutta getirdiğimiz müesseseler, başta kömür ve sigorta şirketlerimizle milli sanayi en mühimlerinden birini teşkil eyleyen şeker sanayii ve bunlara ilave olarak fenni ve asri esaslar dahilinde inkişafı memnuniyetle müşahade edilen mensucat sanayii, bu sene içinde normal banka muamelatından elde ettiğimiz karlardan başka bize altıyüz kûsur bin lira gibi mühim bir temettü temin eylemiştir*". Bu nedenle özel banka statüsünde olan İş Bankası'nın, asli bankacılık faaliyetleri ile devletçi sanayi politikasının yüklediği görevler arasında sıkıştığını ileri sürmek olanaksızdır. İş Bankası Cumhuriyet rejiminin kurduğu banka olma ayrıcalığından yararlanarak ayakları üzerine dikilmiş ve hızla büyüme sürecine girmiştir. İş Bankası'nın üstlendiği "misyon" ve elde ettiği avantajların yeni rejimin bankası olma özelliğinden kaynaklandığını, bu bağlamda İş Bankası'nın iştirakçilik politikası ve uygulamasının, benimsenen sermaye birikimi modelleri ve uygulanan iktisat politikalarının global ekonomi ve bankacılık sektörü ve faaliyetleri üzerindeki etkileri ve Banka'nın stratejisi dikkate alınarak çözümlenmesi olanaklı gözükmektedir. Bu bağlamda Banka Ana Sözleşmesi'nin 2. maddesinde belirtilen -geniş tutulmuş- potan-

(1) Hines ve Kemmerer (1934), cilt:III, s.10, 11, 41.

siyel faaliyet alanı, Banka yönetimine dönemlere göre tercih yapma ve/veya faaliyetlerini kaydırma olanağı tanımıştır. Yirmili ve otuzlu yıllardaki iştirakçilik politikasının özünü aşağıda alıntı yaptığımız 1933 yılı İdare Meclisi Raporu yansıtmaktadır: “İştiraklerimiz, mahiyeti itibariyle Bankamızın esaslı bir nevi hususi ihtiyatını teşkil etmektedir. Fazla olarak bu iştirakler, kredi ve banka muamelelerimizin inkişafına, paramızın daha hususi bir emniyetle istimaline imkan veren nazım bir emniyet zemini olmaktadır”.

II. Milli İktisat, Bankacılık ve Türkiye İş Bankası

Cumhuriyet rejiminin kurumsal ve ekonomik yapılarının oluşturulması doğrultusunda uygulanan iktisat politikaları, hukuksal düzenlemeler ve benimsenen sermaye birikimi modeli Banka'nın bebeklik ve ilk gençlik yıllarına damgasını vurmuştur. Kuruluşunu izleyen yirmi yıllık zaman kesitinde Banka'nın mevduat-kredi faaliyetlerinde ve yatırımlarında, bir bütün olarak aynı trende sahip olduğunu ve doğrusal bir gelişme kaydettiğini ileri sürmek olanaksızdır. Bu nedenle 1924-31, 1932-39 ve 1940-45 olmak üzere üç alt dönemde Banka faaliyetlerinin, bu bağlamda iştirakçiliğin incelenmesi rasyonel bir tercih olarak gözükmektedir. Banka faaliyetlerine ilişkin dönemselleştirme, Cumhuriyet hükümetlerinin uyguladığı iktisat politikalarına ilişkin dönemselleştirme ile büyük ölçüde örtüşmektedir. Şöyle ki, 1923-29 kesitinde genelde “liberal” olarak nitelendirilen, bizim ise “piyasa çözümünü destekleyici ılımlı devlet düzenleyiciliği” sıfatını uygun bulduğumuz iktisat politikaları uygulanmıştır. 1930-31 kesitindeki korumacı ve kambiyo kontrolüne yer veren uygulama, müteakiben otuzlu yılların sonlarına dek uygulanacak devletçi sanayileşme (veya devlet kapitalizmi) modelinin hazırlık aşaması olarak nitelendirilebilir. Otuzlu yılların sonlarından kırklı yılların ortalarına dek uygulanan iktisat politikalarında dünya savaşı önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Ancak dönemselleştirme, analiz açısından bir yönüyle rahatlatma sağlarken, diğer yönüyle bazı sakıncalar doğurmaktadır; ayrıntı olarak gözüken önemli noktaların bir kenara bırakılmasına yol açabilmektedir. Başvurduğumuz dönemselleştirmenin sağladığı avantajlar veya katkıların, taşıdığı rizikolardan daha fazla olmasına ve “az hasar” a yol açmasına dikkat edeceğimizi belirtmek isteriz.

Özellikle ilk iki alt dönem arasında sermaye birikimi modeli ve uygulanan iktisat politikası açısından ciddi bir kırılma veya ayrışma olduğu bilinen bir olgudur. Ancak ilgili dönem bir bütün olarak ele alındığında iktisat poli-

tikalarının ortak bir paydaya sahip olduğu da saptanmaktadır. Ortak payda “milli iktisat”ın oluşturulmasıdır. Birinci alt dönem boyunca milli iktisattan anlaşılan, sermaye kazançlarının milli unsurlara aktarılması ve bu kazançların süreklilik kazanması için ekonominin milli unsurlar ekseninde örgütlenmesidir. İkinci alt dönemde ise milli iktisat, devletçi sanayileşme politikasıyla özdeşleşmekte, özel sektöre ekonomideki ranttan pay verilmesi söz konusu olmaktadır. Savaş yıllarını kapsayan üçüncü alt döneme ise devlet müdahaleciliği ve düzenleyiciliğinin ön plana çıktığı bir ortamda ticaret burjuvazisinin spekülasyon ve karaborsa sayesinde büyük kazanç sağladıkları savaş ekonomisi damgasını vurmuştur.

II.1. Kuruluştan Büyük Krize

Birinci alt dönemde (özellikle 1923-29 kesiti) milli iktisat kavramı aracılığıyla devlet ve özel girişimcilik arasında bağlantı kurulmaya, bütünleşme sağlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda özel girişimciliğinin “milli” olmasına dikkat edilmiş, özellikle sanayi ve ticaret kesimlerinde özel girişimi teşvik edecek düzenlemelerle milli iktisat amacına ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda özel girişimlere teşvikler ve imtiyazlar tanınmış, ekonominin canlanması için gerekli olan sermaye birikiminin özel kesim tarafından sağlanması hedeflenmiştir. Bir başka deyişle milli burjuvazinin oluşturulması hedeflenmiştir. Nitekim 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu’ndaki eksiklikleri gidermeyi amaçlayan, kapsamı genişletilmiş 1927 tarihli kanunun gerekçesi Cumhuriyet yönetiminin amacını ortaya koymaktadır: “*Sanayi Milliyemizin teşvik ve himayesi ve memleketimizde dahili istihlakatımıza kifayet ettikten başka, bellibaşlı ihracat yapan sanayi müesseselerin vücuda getirilmesi ve yerli ve yabancı sermayelerle büyük sanayi teessüs ederken henüz parasını işletmeye alışmamış olan halkımızın da birleşerek toptan veyahut ferden mümkün olan sınıai teşebbüslere girişmesi her surette şayan-ı arzudur*”⁽²⁾.

Yeni siyasal rejimde benimsenen iktisat politikaları özü itibarıyla 1908-22 dönemindeki resmi iktisat politikasına ilişkin görüşler ve uygulamalar ile uyumludur. Şöyle ki, 1908-13 kesitinde siyasi iktidarı denetleyen İttihat ve Terakki, 1913 ile 1918 arasında doğrudan iktidara gelmiştir. İttihat ve Terakki, “milli iktisat” anlayışı temelinde Müslüman-Türk girişimciliğini özendi-

(2) Kuruç (1988), cilt:I, s.XXXVII.

recek düzenlemeler yapmış, bu bağlamda sermaye birikimini ağlamak için spekülâtif kazançlara göz yummuştur ⁽³⁾. 1908-13 kesitinde kurulan anonim şirketlerde yabancı-gayrimüslim ortaklığı yaygın olup, yabancı sermaye ağırlığı gözlenirken, 1914-18 döneminde kurulup faaliyete geçen anonim şirketlerde Müslüman-Türk eşraf ortaklığı gözlenmektedir ve yabancı sermayenin payı düşük kalmıştır ⁽⁴⁾.

Cumhuriyet hükümetinin benimsediği milli iktisat kavramı yabancı sermayenin hakimiyetinden arınmayı veya yabancı sermayenin ekonomik yapıyı şekillendirdiği ve mekanizmaları yönlendirdiği bir düzenden kurtulmayı çağrıştırmaktadır. Ancak devlet üst yönetiminin belirttiği üzere yabancı sermayeye karşı olmak söz konusu değildir. Nitekim Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı sermayeye ülke yararına uygun ve uyumlu olmak koşuluyla olumlu baktıklarını, ancak ekonominin yabancı sermayeye bağımlı hale gelmesine de izin verilmeyeceğini açıklamıştır ⁽⁵⁾.

İttihat ve Terakki'nin benimsediği milli iktisat görüşü milli bankacılık düşüncesinin oluşmasına ve uygulamaya konulmasına uygun bir zemin oluşturmuştur. İttihat ve Terakki Osmanlı Bankası'nın yerinin alacak milli sermayeli bir devlet bankasının kurulmasını ülkenin iktisadi bağımsızlığı gerekli görmüştür. Anımsayalım; ilk Meclis-i Mebusan'da bazı hatiplerin dile getirdiği "milli banka" ihtiyacı, 1876-77 Osmanlı-Rus savaşında iyice hissedilmiştir. Şöyle ki, moratoryum ilanı ile Avrupa finans çevrelerinden kaynak sağlayamayan ve kredi karşılığında gerekli silah ve cephane satın alamayan Osmanlı Devleti, savaşı Osmanlı Bankası ve diğer yabancı banka ve bankerlerden sağladığı kaynaklarla finanse etmeye çalışmış ancak söz konusu kuruluş ve kişilerin Avrupa-mali, para ve ticaret- sermayesine bağıllığı sonucunda gerekli finansman kaynaklarına ulaşamamış, sonuçta devlet çaresiz kalmış ve Ruslar Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdir. 1908 hareketiyle birlikte Osmanlılık,

-
- (3) Akşin (1998).
Avcioğlu (1973), (I), s.166-186.
Boratav (1988), s.11-27.
Toprak (1982).
- (4) Eldem (1970), s. 42.
Akşin (1998), s.344-345.
- (5) Ökçün (1997), s. 211.
İnan (1982), s. 65.

Türkçülük ve İslamcılık akımları arasındaki ortak zemin iktisat alanında oluşmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde faaliyette bulunan yabancı bankaların temel faaliyetlerinin Osmanlı borçlarının ödenmesinde aracılık yapmak ve yabancı yatırımları yönlendirmekte etkin bir rol üstlenmek olduğu gözlenmektedir. Yabancı bankaların Avrupa kökenli yatırımların finansmanının yanı sıra dış ticaretin finansmanında da çok önemli bir role sahip olduklarını vurgulamak gerekiyor. Bir başka deyişle, yabancı bankalar Avrupa çıkışlı para-sermaye ile üretken sermayenin çıkarlarını korumaya yönelmişlerdir. Dolayısıyla İttihat ve Terakki'nin milli ekonomiyi oluşturmak doğrultusunda, bu bağlamda ticari krediyi yurt çapında örgütleme ve tahsis etmek için milli bankaların kurulmasına destek vermesi anlam kazanmaktadır. Nitekim Anadolu'da kurulan yerel bankaların yanı sıra, İstanbul'da kurulan bankalar, özellikle de İtibar-ı Milli Bankası, milli ekonominin, bu bağlamda milli burjuvazinin oluşturulması yönündeki politikaların ürünü olarak yorumlanabilir.

1 Ocak 1917 tarihli İrade-i Seniyye'ye dayanılarak, idare merkezi İstanbul olmak üzere, 11 Mart 1917'de 4 milyon Osmanlı lirası sermaye ile kurulan Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası'na geniş bir faaliyet alanı tanınmıştır. İttihat ve Terakki'nin bankası olan İtibar-ı Milli ile Cumhuriyet'in bankası, hatta simgesi olarak 1924'te kurulan İş Bankası'nın gerek güçlerini aldıkları siyasi otorite, gerekse faaliyet alanlarının genişliği açısından benzerlik bulunmaktadır. Banka'ya her tür banka işlemi ile birlikte demiryolu, karayolu, geçit, liman, bataklık kurutma ve arazi sulama gibi bayındırlık işlerine girmenin yanı sıra tarım, ticaret ve sanayi geliştirmeye yönelik milli şirketlerin sermayesine katılma ve başka bir biçimde destekleme görevi ve yetkisi verilmiştir. Gene Banka'ya Osmanlı Bankası'nın hukukunu ihlal etmeksizin, devlete ait mali işleri yürütme, halkın para, esham, tahvil ve hisse senetlerini kasalarında saklama hakkı tanınmıştır. 21 Şubat 1917 tarihli bir kanunla Banka'ya önemli imtiyazlar tanınmıştır; Banka'nın sermayesi, ihtiyat akçeleri, dağıtacağı temettü, bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü vergi, resim ve harçtan bağışık tutulmuştur. Hisse senetleri, kuruluşuyla ilgili yazışmaları, resmi dairelerle yapacağı yazışmalar, senetleri ve ilanları için damga resmi istisnası tanınmıştır. Kuruluş aşamasında ihtiyaç duyduğu kasa ve benzeri emtia ve gereçlerin gümrüksüz ithaline izin verilmiştir. Banka hisse senetlerinin, resmi dairelerce kefalet akçesi olarak ve bedelleri ödenmiş miktarının tamamı üzerinden tamamı üzerinden kabul edilmesi imtiyazlar arasında

yer almaktadır. Diğer bir imtiyaz ise Banka'nın Osmanlı topraklarındaki yazışmaları ile para ve benzeri transferlerinin posta ve telgraf ücretlerinden bağışık tutulmasıdır ⁽⁶⁾. Ancak Cumhuriyet yönetiminin bankası ile İttihat ve Terakki'nin bankasının bir arada faaliyetlerini sürdürmelerine izin verilmiş, "birleşme" olarak ifade edilmiş olsa da İş Bankası, İtibar-i Milli'yi bünyesine katmıştır.

Bir ekonomide para ve kredi politikasının varlığı ve etkinliği için bankacılık sisteminin belirli bir düzeye ulaşmış olması gereklidir. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında bankacılık sistemi henüz bu aşamaya ulaşmamıştır; ekonominin ihtiyaç duyduğu para ve kredi miktarını ayarlama yetkisi ve olanaklarına sahip bir kurum olarak Merkez Bankası henüz mevcut değildir. Bunun yanısıra ülke ekonomisinin parasallaşmadığı, bir başka deyişle parasal ekonomiye geçilmediği gözlenmektedir. Bankacılık sektörünün 1923 yılına ilişkin fotoğrafı aşağıdaki saptamaları yapmamıza olanak tanımaktadır:

-1923'te özel yasa ile kurulmuş 2 bankanın (İstanbul Emniyet Sandığı -1869- ve Ziraat Bankası -1888-) yanısıra 16 milli sermayeli özel banka ve 13 yabancı banka faaliyettedir. Yabancı bankalar arasında yer alan Osmanlı Bankası ve Selanik Bankası dışındakiler şube aracılığıyla bankacılık yapmaktadır ⁽⁷⁾.

-İttihat ve Terakki'nin yönlendiriciliğiyle çoğu yerel milli bankalar faaliyettedir ancak bunların büyük bölümü ticari kredi açmak amacıyla yerel tüccarlar tarafından kurulmuştur. Ulusal düzeyde ise Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası ticari krediyi örgütleme ve tahsis etme görevini üstlenmiştir.

-
- (6) Kazgan (1997), s. 199-308.
Ökçün (1975), s. 416-417.
Tekeli ve İlkin (1997), s. 141-148.
Toprak (1982), s. 146-149.
(7) Akgüç (1975), s. 11,14, 19.
Çelebican (1982), s. 24-29.
Keyder (1982), s. 140.
Ökçün (1975), s. 404-484.
Silier (1975), s. 526-531.
Tuncay (1981), s. 196-198.

-Ziraat Bankası esas olarak tarımı ve tarıma dayalı sanayiye yönelen bir ihtisas bankası niteliğine sahiptir. 320 şube ile en büyük ve örgütlü kurum olan Ziraat Bankası'na her ne kadar bir kısım bankacılık faaliyetlerini yürütmesi konusunda yetki verilmiş olsa da, Banka bu faaliyetleri verimli bir biçimde yerine getirememiş, finansal rantabilitesi yüksek alanları yabancı bankalara bırakmıştır. Cumhuriyetin ilanında Ziraat Bankası'nın güçlü finansal pozisyona sahip olmadığı saptanmaktadır. Menafi hisselerinin Banka'ya yatırılmayıp mal sandıkları tarafından harcanması ve Banka kaynaklarının devlet tarafından kullanılmasına bağlı olarak Banka'nın mali kaynakları ve kredi olanakları ciddi boyutlarda daralmış bulunmaktadır ⁽⁸⁾.

Bankacılık alanında ise kuşkusuz İş Bankası'nın Cumhuriyet'in ilanından henüz bir yıl geçmeden kurulmuş olması önemli bir gelişmedir. Cumhuriyet rejiminin Osmanlı'dan devraldığı bankacılık sisteminde ciddi bir milli bankacılık ağının oluşmamış olması ve yabancı bankalar karşısında çok zayıf kalması ve yabancı sermayeli bankaların ağırlıklı olarak yabancıların ve azınlıkların finansman ihtiyaçlarını gidermeye yönelmeleri, bu bağlamda yabancı sermaye ile dış ticaretin finansmanına esas olarak eğilmeleri, İş Bankası'nın zaman geçirilmeden kurulmasına milli iktisat ve milli bankacılık açısından özel bir anlam yüklemektedir. Yabancı sermayeli banka olmasına ve yakın geçmişte Düyun-u Umumiye İdaresi'nin temsilcisi gibi faaliyette bulunmasına karşın, devlet bankası konumunda bulunan Osmanlı Bankası'nın, 1895'de gerçekleştirilen 12 yıllık uzatmaya bağlı olarak imtiyaz süresi 1925 yılında sona ermekteydi. Dolayısıyla Cumhuriyet rejimi kurulduğunda söz konusu bankanın imtiyazları devam etmekteydi. Bu bağlamda İş Bankası'nın, bizzat Atatürk'ün direktifleri üzerine devlet yönetimindeki veya bu yönetime yakın olan kişiler tarafından kurulması ve yönetilmesi, Osmanlı Bankası'nın hakiyetinin kırılması sürecinin başlangıcı olarak da kabul edilebilir. Nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Bankası'nın 1935 yılına dek uzatılan imtiyazlarına ciddi sayılabilecek kısıtlamalar getirilmiş, bu bağlamda Banka'nın önemli bazı yetkileri budanmıştır. İş Bankası'nın, özel ticaret bankası olarak kurulmasının önemini, bu kuruma verilen "görevi" ve alacağı yolu be-

(8) Atasagun (1939).

Kazgan (1998), s. 163-171.

Recai (1934), s. 20-28.

Tekeli ve İlkin (1997), s. 180-181.

Ulutan (1957), s. 163.

lirlemek açısından 1924 yılına ilişkin verilere göz atmak gerekli gözükmemektedir. Kısıtlı olan ve ihtiyatla kullanılması gerekli bu veriler, 1924 yılının ikinci yarısında kurulmuş olan İş Bankası'nın yanısıra Akhisar Tütüncüler Bankası ile İstanbul Emniyet Sandığı'nın dışında, milli banka sayısının 19, yabancı banka sayısının da, şube açan (Fransız) Umumi Ticaret-i Hariciye Bankası ve İtalyan Şark Bankası ile birlikte 15'e yükseldiğini işaret etmektedir. Milli bankalardan tek başına Ziraat Bankası'nın 320 şubesi varken, altı banka 1 ile 4 şubeye sahiptir. Geri kalan oniki bankanın merkez dışında şubeleri bulunmamaktadır. Milli bankaların itibari sermayeleri 30 bin ile 30 milyon lira, ödenmiş sermayeleri de 30 bin ile yaklaşık 18 milyon lira arasında değişmektedir. Toplam itibari sermayenin % 78'i, ödenmiş sermayenin % 82'si, yedek akçelerin % 63'ü, mevduat ve alacaklı hesapların % 31'i, açılan kredilerin % 73'ü ve şubelerin % 96'sı Ziraat Bankası'nda toplanmaktadır. İtibarı Milli ve İş Bankası dışında yer alan 16 yerel bankanın bilançoları, bu kuruluşların ulusal düzeyde anlamlı bir faaliyet ve/veya işlem hacmine ulaşmadıklarını işaret etmektedir. İş Bankası 26 Ağustos 1924'te kurulmuş olmasına karşın, yıl sonu bilançosunda yer alan *toplam mevduat + alacaklı hesaplar* tutarı 2 469 237 liraya ulaşırken, 16 yerel bankanın bilanço toplamı 699 755 lirayı işaret etmektedir. Dört aylık faaliyetle İş Bankası'nın 953 897 lira tutarında kredi açtığı, buna karşın 16 yerel bankanın yıl boyunca açtığı kredi toplamının 1 755 905 liraya ulaşabildiği saptanmaktadır.

Milli bankalarda yaklaşık 13 165 000 lira tutarında mevduat bulunmasına karşın 21 304 491 liraya ulaşan *ödenmiş sermaye + yedek akçe* tutarının biraz üzerinde kredi (25 125 000 lira) açıldığı gözlenmektedir. Milli bankalar özellikle "sanayi" sektörüne kredi açmaktan kaçınmıştır. Milli bankalar ile yabancı bankaların kısıtlı verilere dayalı karşılaştırması, yabancı kuruluşların hakimiyetini açıkça ortaya koymaktadır. Ağırlıkları açısından yabancı bankaların ön sıralarında yer alan Osmanlı Bankası ile Selanik Bankası'nın toplam ödenmiş sermayelerinin ve yedek akçelerinin, tüm milli bankalarınkinden fazla olduğu saptanmaktadır. Oranlar sırasıyla % 60 ve % 2 446'dır. Söz konusu iki bankada toplanan mevduat ve açılan kredi, milli bankadakilere göre sırasıyla % 666 ve % 358 daha fazladır ⁽⁹⁾. Bir başka hesaplama göre

(9) Akgüç (1975), s.64-65.
Bayar (1939), s.40.
Çelebican (1982), s. 25.
Yüzgün (1982), s. 17-87.
Tuncay (1981), s. 200.

re 1924 yılında yabancı bankaların toplam mevduattaki payı % 78, özel milli bankalarınki % 12, devlet bankalarınınki ise % 10'dur. Toplam kredilerdeki pay yabancı bankalar için % 53 iken, özel milli bankalarda % 5, devlet bankalarında % 42'dir. Devlet bankalarının payının yüksek olması, Cumhuriyet yönetiminin iflasın eşiğinde devraldığı Ziraat Bankası'nın açmış olduğu kredilerden kaynaklanmaktadır ⁽¹⁰⁾.

1924-26 kesitinde bankacılık sisteminin belirgin özelliği devletin tarım, ticaret, sanayi ve inşaat sektörlerinde birer büyük bankaya sahip bulunmasıdır. Ticari banka hüviyetine sahip İş Bankası, gerek Mustafa Kemal Paşa'nın inisiyatifiyle kurulmuş olması, gerekse kurucuların iktidara yakınlığı ve ana sözleşmesi uyarınca sahip olduğu işlevlerin yanısıra faaliyet alanları yönünden hem "yarı resmi" bir görünüm kazanmış, hem de sanayi ve yatırım bankası rolünü oynamaya başlamıştır. Kayda değer bir husus da Banka'da kümelmiş politikacı ve milletvekillerinin yanısıra, yabancı sermaye ile ortaklık kuran Türk Anonim Şirketlerinde kurucu, hissedar ya da yönetim kurulu üyesi olarak bulunan çok sayıda CHP'liye rastlanılmasıdır. 1926-29 kesitinde özellikle yerel banka sayısının hızla arttığı gözlenmektedir. 1924-25'de 4 yerel banka kurulmuşken, 1926-29 kesitinde aynı nitelikte 20 banka kurulmuştur. 1926 yılından itibaren başgösteren ekonomideki tıkanmaların yerel banka sayısındaki artışta itici bir etken olduğu söylenebilir. Şöyle ki, kredi talebinin mevcut bankalar tarafından karşılanmasındaki güçlükler yeni bankaların kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Dünyayı etkileyen büyük krizin patladığı 1929 yılı itibariyle Türkiye Ziraat Bankası, Türkiye Sanayi ve Maden Bankası ile Emlak ve Eytam Bankası'nın ihtisas bankaları, Türkiye İş Bankası'nın da ana ticaret bankası olarak milli bankacılık sisteminde yer aldığı gözlenmektedir. Belirtilen ihtisas bankaları ile İş Bankası'nın çevresinde çok sayıda yerel (ticaret) bankalarının oluşturduğu ikinci bir halka bulunmaktadır. Saptayabildiğimiz kadarıyla 1929 yılı sonunda 43 milli banka faaliyettedir. Yabancı sermayeli banka sayısı ise 15'tir ⁽¹¹⁾. İhtisas bankaları

(10) Tezel (1982), s. 113-114..

(11) Akgüç (1975), s. 19-27, 66-67.

Özbek (1937), s. 123.

Çelebican (1982), s. 149-151.

Silier (1975), s. 506, 526-531.

Ökçün (1975), s. 409-484.

Yüzgün (1982), s. 21-22.

Tekeli ve İlkin (1997), s. 328-329.

Fevzibeyoğlu (1981), s. 327-329

Şahinkaya (1998), s. 161-163.

uzun vadeli kredi açmaktayken, ulusal özel bankalar - İş Bankası ve diğer özel yerel bankalar - genellikle kısa vadeli kredi açan ticaret bankaları konumundadır. Yirmili yıllarda ticaret ve bankacılığın ekonomideki canlı, sürükleyici ve kârlı sektörler olması, salt yabancı bankaların değil, yerli özel bankaların kendi çaplarında ticaretin finansmanına yönelmelerini anlaşılır kılmaktadır. Belirtilmesi gerekli önemli bir nokta ise banka kredilerinin dış ticaret ağırlıklı olmak üzere genelde ticari faaliyetlere yönelmiş olmasının, ekonomide bu sektörün giderek ağırlık kazanmasına katkıda bulunmasıdır. Böylelikle ticari kredilerde kar oranının yüksek olması ve dış ticarete konu olan emtianın bankalar açısından teminat oluşturması, bir bütün olarak ticari faaliyetlerin gelişmesine ve ekonomideki ağırlığının artmasına önemli katkıda bulunmuştur.

Milli özel (ticaret) bankalarının bilançoları itibari ve ödenmiş sermaye, ticari senetler cüzdanı, toplam mevduat ve kâr dağılımı açılarından ele alındığında, yirmili yılların sonlarında İş Bankası'nın dorukta bulunduğu görülmektedir. İş Bankası, özel banka mevduat toplamının 1928'de % 90.4 ve 1929'da % 89'una sahiptir. İş Bankası'nın toplam kâr içindeki payı 1928'de % 63.3 ve 1929'da % 62.7'dir. Geriye kalan yerel nitelikteki özel bankalar mevduatın yaklaşık % 10'unu, toplam kârın ise % 37'sini şu ya da bu biçimde paylaşmaktadır ⁽¹²⁾. Tüm milli bankalarda ödenmiş sermayeye göre kâr oranında 1929 yılında İş Bankası % 45 ile ilk sırada bulunmaktadır. Ödenmiş sermayeye yedek akçelerin de eklenmesi durumunda net kâr oranı % 36.97'ye düşmüş olsa da, gene çok yüksektir ve İş Bankası'nın bu alandaki uzak ara liderliğini sarsmamaktadır. Bu veriler ve bildiri kapsamını aşması nedeniyle ayrıntısına girmediğimiz diğer veriler, İş Bankası'nın kuruluşunu takiben beş yıl gibi kısa sürede hızla gelişme kaydettiğini işaret etmektedir. Bu bütünsellik içinde yirmili yıllarda uygulanan iştirakçilik politikası ve uygulamasını ele alırken, öncelikle somut bilançolardan hareket etmeyi yeğliyoruz.

Banka'nın toplam brüt kârının dağılımında en önemli üç kalem faiz gelirleri, komisyonlar ve esham (ve iştirak) üzerinden elde edilen kârlardır. Faiz gelirleri 1929 yılına kadar artarak 1.136 milyon liraya ulaşmıştır. Bu rakam brüt kârın % 25.6'sına eşittir. Komisyon gelirleri de giderek artmış ve aynı

(12) Silier (1975), s. 520-521.

yıl 2.036 milyon liralık bir tutarla brüt kârda % 45.9'luk bir paya sahip olmuştur. Sümerbank modeli temelinde uygulanan devletçi sanayileşme politikası uyarınca İş Bankası iştirak sayısını hızla artırma sürecine henüz girmemiş bulunsa da, esham ve iştirak üzerinden sağlanan kâr 1928'de 290.8 bin lira iken, % 328 dolayında artarak ertesi yıl 950.4 bin liraya ulaşmış ve brüt kârdaki payını % 11.7'den % 21.4'e çıkarmıştır. Nitekim 1928'de 2.008 milyon lira dolayında olan esham ve iştirak cüzdanının ertesi yıl 6.106 milyon liraya ulaşmış olması ve milli bankaların sahip oldukları toplam portföy içinde İş Bankası payının % 25.4'den % 42.3'e tırmanması gelişmenin somut göstergeleridir ⁽¹³⁾. 1929 krizinin etkileri bankacılık sektörü üzerinde de kendini hissettirmiş, bu bağlamda esham ve iştiraklerden sağlanan kâr 1930-31 kesitinde azalmıştır. 1930'da kâr toplamı 719 bin liraya, ertesi yıl da 651.7 bin liraya düşmüştür. Ancak diğer işlemlerden sağlanan kârın daha hızlı azalması nedeniyle, söz konusu kalemdeki kârın payı % 21.4'lük düzeyini korumuştur. Krize rağmen 1930'da esham ve iştirak cüzdanının değeri 1930'da 6.106 milyon liraya, 1931 yılında da 7.280 milyon liraya yükselmiş, bu yıllarda İş Bankası cüzdanının toplam ulusal bankalar içindeki payı sırasıyla % 48.53 ve % 45.93 olmuştur. Görüldüğü gibi ulusal bankalardaki toplam esham ve iştirak portföyünün yarısına yakın bir bölümüne İş Bankası sahiptir.

1924-29 kesitinde Banka'nın değişik tarihlerde 36 iştirakte bulunduğu saptanmıştır. 1930-31'de yeni 8 iştirakte bulunulmuş, ancak daha önceki iştiraklerden dokuzu tasfiye edildiği için 1931 yılı sonunda toplam iştirak sayısı 35'de kalmıştır. Bunlardan bir bölümü bağlı ortaklık niteliğindedir. İş Bankası bağlı ortaklık/iştirakler içinde en dikkati çekenler sigortacılık, madencilik, dokumacılık sektörlerinde yer alanlardır. Ayrıca İtibar-i Milli Bankası'nın birleşme adı altında İş Bankası tarafından yutulması (1926) ve Türk Ticaret Bankası'nın sermayesine % 11.5 oranındaki (1927) iştirak dikkat çekmektedir. Gıda sanayiinden (Ankara Un Ekmek T.A.Ş: 1929, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş: 1925) otelciliğe (Ankara Palas Otelcilik T.A.Ş: 1927), kimya sanayiinden (İspirto İnhisarı: 1926, Kibrit İnhisarı: 1926, Sanitas Ecza Deposu: 1927)), liman işletmeciliğine (İstanbul Liman Şirketi: 1925 ve İzmir Liman Şirketi: 1925), gazete (Karagöz Gazetesi Komandit Şirketi: 1924) ve matbaadan (Milliyet Matbaası T.A.Ş:1928) orman ürünlerine (Zingal ve

(13) TİB (Türkiye İş Bankası), 1928 ve 1929 Yılları İdare Meclisi Raporları. Bayar (1939), s. 75 ve 162'deki tablolar.

Çangal Ormanları:1926) uzanan geniş bir yelpazede iştiraklerde bulunulduğu da gözlenmektedir. Ele alınan dönemde İş Bankası, özel girişimci sıfatıyla kârlılığı yüksek sanayi ve madencilik sektörleri ile diğer kârlı alanlara yatırımlar yapmış ve çoğu kez Banka açısından başarılı sonuçlar almıştır.

İlk alt dönemin genel değerlendirmesi İş Bankası'nın gerek geleneksel bankacılık işlemlerinden gerekse iştiraklerinden önemli tutarlarda kâr sağladığını işaret etmektedir. Bankacılık sektöründe rekabetin olmadığı bir ortamda İş Bankası'nın özel bankalar arasında belirleyici ve sürükleyici bir işleve sahip bulunmasının yanısıra yönetici kadroların devlet üst yönetimi ile olan bağlantıları, Banka'nın *de facto* ayrıcalıklı bir konuma sahip olmasını sağlamış, nitekim Banka belirtilen iki özelliğini veya üstünlüğünü iştirakçilik portföyünün giderek genişlemesinde ve bu tür girişimlerden sağladığı kârın artırılmasında kullanmıştır.

II.2. Otuzlu Yıllar

Milli bankacılık açısından yirmili yıllar bir geçiş dönemidir. Otuzlu yıllarda ise bankacılık daha yerleşik bir düzene geçmeye başlamış, dönemin sonuna doğru bu özellik daha da belirgin hale gelmiştir. Yerleşik düzenden anlaşılması gerekli husus, milli bankaların 1932-33'den itibaren eksene oturtulan yeni sermaye birikim modeli içinde yerini bulması ve bankacılık faaliyetlerinin gerekli yasal çerçeveye kavuşmasıyla birlikte tasarruf ve kredi işlemlerinin somut ve rasyonel ilkelere dayanmaya ve dış ticaretin finansmanında bankaların devreye girmeye başlamasıdır. Öncelikle vurgulanması gerekli nokta gerek makro ekonomik istikrar, para politikası ve kambiyo piyasasının düzenlenmesi yönünden büyük öneme sahip olan Merkez Bankası'nın 11 Haziran 1930 tarihinde kabul edilen kanunla kurulmasıdır. Ancak Banka Eylül 1931'de faaliyete geçebilmiştir. 1932'den itibaren uygulamaya konulan devletçi sanayileşme politikalarının dayandığı sermaye birikimi modeli bankacılık sektörünü doğrudan kapsamakta ve etkilemektedir. Milli bankaların sermaye birikimine ortak edilmeleri sürecinde, öncelikle 2243 sayılı ve 30 Mayıs 1933 tarihli Mevduatı Koruma Kanunu etkili olmuştur. Bu kanun, bankacılık faaliyetini düzenlediği, bankalara bazı zorunluluklar getirdiği için, bankacılık sektörüne devlet müdahalesini ayrıntılı biçimde düzenleyen ilk kanun olma özelliğine sahiptir. Bu kanunla yapılan düzenlemeler, hızla kurulacak sanayiden sağlanacak kâra ortak olma olanağını, bu bağlamda mevduat ve kâr güvencesini büyük bankalara ve kuşkusuz İş Bankası'na tanımıştır. Bu nedenle

1933, İş Bankası açısından atılım tarihi olarak kabul edilebilir ⁽¹⁴⁾. Diğer bir düzenleme 8 Haziran 1933'de kabul edilip 18 Haziran tarihinde yürürlüğe konulan 2279 sayılı Mevduatı Koruma Kanunu'dur. Bu kanun bankaların tahsil edebilecekleri azami kredi faiz oranlarını saptamaktadır. Bankalara ilişkin diğer bir yasal düzenleme de 1 Haziran 1936'da kabul edilip 9 Haziran tarihinde yürürlüğe konulan 2999 sayılı Bankalar Kanunu ile gerçekleştirilmiştir. Otuzlu yıllarda bankacılık faaliyetlerini düzenleyen yasaların birbiri ardına çıkarılması ve sektöre çeki düzen verilmesi, İş Bankası'nın salt bankacılık faaliyetlerini olumlu yönde etkileyen önemli bir etken olarak dikkate alınmalıdır.

3 Haziran 1933 tarihinde kabul edilen 2262 sayılı Sümerbank Kanunu ile somutlaşan yeni model ile, bir yıl önce birbirinden ayrılmış olan sanayicilik ve bankacılık faaliyetleri bir araya getirilmiştir. Sümerbank modelinde devletin özel kesimden kaynak çekmesi değil, özel kesime kaynak sağlaması ve ortaklığa gitmesi öngörülmektedir. Özel kesimle uzlaşan bir devletçilik anlayışı hakimdir. Sümerbank modeline dayalı devletçi sanayileşme politikasına en büyük özel mali aracı kuruluş (banka) olan İş Bankası aktif biçimde katılmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı'nın sunuş kısmında özel kesimin kurmakta başarılı olamadığı sınai tesislerin devlet kesiminin yanısıra "milli müesseseler" tarafından kurulacağını vurgulanması, son kategoriye sokulan İş Bankası'nın konumu ve üstlendiği misyonu aydınlatıcı niteliktedir. İş Bankası sanayileşme sürecine yaptığı yatırımlar ve iştirakler ile katılmış, bu bağlamda özellikle hammadde ile ara mallar üretimine ağırlık vermiştir. İktisat Vekili Celal Bey (Bayar) de 13 Aralık 1934'te Ekonomi ve Artırma Haftası nedeniyle yaptığı radyo konuşmasında bu hususu şöyle dile getirmektedir: "*Sanayi programının tatbikini büyük mikyasta üzerine almış olan, Milli bankalar ve bu arada Sümer Bank, İş ve Ziraat Bankalarının, bu iş üzerindeki başarımlarını anmak benim için güzel bir zevktir*" ⁽¹⁵⁾. İş Bankası'nın iştirakçilik politikasının 2999 sayılı Bankalar Kanunu ile konsolide edilmesi hiç kuşkusuz Banka'nın bu alandaki ufkunu genişletmiştir. Kanununun 22. maddesine göre "*Bankalar doğrudan doğruya ve iştirak tarikiyle sanayi işlerine tediye edilmiş sermaye ve ihtiyat akçelerinin yekununu aşmayan bir miktara kadar girebilirler*". Bunun anlamı banka ortaklarının bankacılık iş-

(14) Kuruç (1993), Cilt:2, s. XCI.

(15) Kuruç (1993), Cilt:2, s.243.

lemlerinin yanısıra banka özkaynakları kadar sınai işletmelere yatırım yapabilmeleri ve ortak olmalarının hükme bağlanmasıdır. Kanunun gerekçesinde sermaye piyasasının (metinde “marşesi”nin) yokluğu nedeniyle böyle bir düzenleme yapıldığı belirtilmektedir: “*Böyle bir marşe olmayınca millî tasarrufun millî ekonomik hayata ve onun muhtelif istihsal şubelerine iştiraki ve bunların veriminden gelir beklenmesi ancak millî bankalar kanalıyla mümkün olabileceği müşahadesine varılır. Bankalar millî sermaye toplayıcı, tevzi edici vazifelerinden başka böylece bir de millî sermayeyi kısmen işletici rolünü de – hususi şartlarımızın icabı olarak – ifa etmektedirler*”⁽¹⁶⁾.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı’nda mensucat, maden, selüloz, seramik ve kimya ana sektörlerinde 20 dolayında fabrikanın kurulması öngörülmüştür. Ayrıca sünger sanayii, gülyağı üretimi, elektrifikasyon ve enerji üretimi, altın ve petrol aranması ve de jeoloji eğitimi ile jeologlar yetiştirilmesinin yanısıra mesleki eğitim konularına da Program’da yer verilmiştir. Finansman maliyeti 43.953 milyon lira (öğrenci yetiştirilmesi için ayrılan 500 bin liralık tahsisat dahil) olarak belirlenen yatırımların (***) finansmanının 41.533 milyon liralık bölümünü Sümerbank, 2.400 milyon liralık bölümünü ise İş Bankası üstlenmektedir. Program (veya Plan) uyarınca Keçiborlu’da kükürt fabrikası tesisi ve işletme imtiyazı Sümerbank ile birlikte İş Bankası’na verilirken, Banka’nın ülkenin şişe ve cam ihtiyacını karşılamak üzere fabrika kurması ve kok kömürü ithalatının azaltılmasını sağlayacak bir sömi-kok (sömi antrasit) fabrikasının yapımını ve işletmeye açılmasını üstlenmesi karara bağlanmıştır⁽¹⁷⁾. Birinci Beş Yıllık Planda öngörülen hedeflerin hızla gerçekleşmeye başlaması üzerine, henüz plan devresi sona ermeden 1936 yılında ikinci bir program (plan) hazırlanmıştır. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planının kapsamı daha geniştir; madencilik ve metalurji sanayii, taş kömürü ocak-

(16) Taşçıoğlu (1998).

(***) Programda yer alan yatırım harcamaları, toplam kamu yatırım harcamalarının 1934-38 kesitinde % 17’sini oluşturmaktadır. Bu nedenle kamu yatırımları yalnızca Program hedefleriyle sınırlandırılmaz. Bkz., Tekeli ve İlkin (1982), Tablo: 45.

(17) TİB, Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu, 1933.

TİB, İMK, Cilt:4, Karar No: 1, 21 Aralık 1933, s.54-57.

TİB, İMK, Cilt:4, Karar No:2, 24 Nisan 1934, s. 88-91.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 2/247 sayı ve 17.2.1934 tarihli kararname ile 2/1186 sayı ve 27.8.1934 tarihli kararname.

Tekeli ve İlkin (1982), s. 197.

ları, bölgesel elektrik santralleri, ulusal yakıt sanayii ve ticareti, toprak sanayii, gıda ürünleri sanayii ve ticareti, kimya sanayii, makine sanayii, denizcilik gibi sektörler'e yoğun yatırım yapılması, yeni kuruluşların oluşturulması ve yüzden fazla fabrikanın kurulması amaçlanmıştır. 1938 yılı itibariyle ilk plandan kalma işler ile ikinci planda Sümerbank, Etibank, Denizbank ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin görevleri arasında yer alan bazı yatırımların tamamlanabilmesi için yaklaşık 164 milyon liralık bir tahsisat gerekmektedir. Kamu finansmanı ile bu güçlüğün aşılabilmesi bazı yatırımların ertelenmesine yol açmıştır ancak gecikmeli olsa da, zamanla ikinci planda belirlenmiş olan hedeflere ulaşılmış olduğu da saptanmaktadır.

İş Bankası'nın üstlendiği yatırımlar nedeniyle ilk sanayi planı üzerinde durmak gerekiyor. Birinci Plandaki en hızlı uygulanan projeler arasında İş Bankası'nın daha önce yeterli ön çalışmalar yaptığı sömükok, şişe-cam ve kükürt fabrikaları gelmektedir. Nitekim 15.8.1934'te temeli atılan Zonguldak Sömükok Fabrikası 10.12.1935 tarihinde işletmeye açılmıştır. Sümerbank ile birlikte ortak olduğu Keçiborlu Kükürt Fabrikası'nın temeli 1.10.1934'te atılmış, işletmeye Nisan 1935 tarihinde açılmıştır. (Paşabahçe) Şişe ve Cam Fabrikası'nın temeli ise 14.8.1934'te atılmış ve fabrika 29.11.1935'de işletmeye açılmıştır.

İş Bankası kuruluş sermayesinde Sümerbank ve Ziraat Bankası ile eşit paya (% 33.33) sahip olduğu Türk Gülyağcılığı Limited Şirketi'ni, 1934 yılında diğer ortaklarıyla birlikte kurmuştur. Ayrıca İş Bankası tamamı ödenmiş sermayede % 51 paya sahip olduğu Süngercilik T.A.Ş.'yi 1935 yılında Sümerbank ile birlikte kurucusudur.

İş Bankası'nın sanayileşme sürecindeki yerini yalnızca Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı'na başvurarak açıklayamayız. Program dışındaki faaliyetlerini Zonguldak kömür havzasındaki maden işletmeleri, dokumacılık alanındaki ve şeker sanayiindeki girişimleri olmak üzere başlıca üç grupta toplamak olanaklıdır. Bu üç alandaki faaliyetlere ek olarak Banka'nın kuruluşundan itibaren ilgilendiği sigortacılık faaliyetleri üzerinde özlü biçimde durmanın yararlı olacağı kanısındayız.

İlgili sektörleri mercek altına yatırmadan önce kısaca banka bilançolarına göz atalım. Böylece ikinci alt dönemde iştirak faaliyetlerinin önemi gözler önüne serilebilecektir.

İlk saptamamız esham ve iştiraklerden sağlanan kârın 1929 krizinin ardından 1930 ve 1931'de düşmesi, 1932 yılından itibaren ise artmaya başlamasıdır. 1929 yılında elde edilen 950.4 bin lira tutarındaki kâra 1936'da 937.5 bin lira ile yaklaşıldıktan sonra, bu düzey ancak 1938'de 981.5 bin lira ile aşılmıştır. Bununla birlikte 1932 yılı kâr artışında önemli bir eşik oluşturmakta ve kâr tutarı genelde sürekli artmıştır. Brüt kârda söz konusu kalemin payı 1931'de % 21.4 iken 1936'da % 30.4'e yükselmiş, 1938'de ise % 24.4'e gerilemiştir. Bu görece azalmanın nedeni, faiz gelirlerinin 1936-38 kesitinde % 64.9 gibi yüksek bir oranda artarak payını % 44.7'den % 56.7'ye yükseltmesidir. Bilançolar, faiz gelirlerinin ardından esham ve iştirak gelirlerinin, otuzlu yılların sonlarında Banka'nın ikinci en önemli kâr kaynağını oluşturduğunu işaret etmektedir.

İkinci saptamamız 1933 yılında esham ve iştiraklerin iki ayrı kaleme ayrılmasından sonra, iştiraklerin gösterdiği hızlı gelişmenin bilançolarda net bir biçimde izlenmesidir. 1933'de esham cüzdanının değeri 10.4 milyon liranın üzerindeyken, iştirak cüzdanındaki değer 913.4 bin liraya eşittir. 1935 yılında esham için toplam değer 5.6 milyon lira dolaylarına gerilemişken, iştirak cüzdanının sahip olduğu değer 12 milyon lirayı aşmıştır. 1938'de esham için bilanço 6.4 milyon lirayı işaret ederken, iştiraklere ilişkin rakam 14.4 milyon liradır. Devletçi sanayileşme politikasına etkin biçimde yer alan İş Bankası'nın ulusal bankalar arasında en büyük ikinci iştirakler cüzdanına sahip olması şaşırtıcı gözükmemektedir. Örneğin 1935'de Sümerbank'ın payı % 54.43, İş Bankası'nın payı % 23.69, Ziraat Bankası'nın payı ise % 19.30'dur.. 1937 yılında Sümerbank'ın payı % 42.03'e gerilerken, İş Bankası'nın payı % 29.10'a, Ziraat Bankası'nınki ise % 28.07'ye yükselmiştir. Unutmamak gerekir ki, İş Bankası'nın dışındaki iki ulusal banka devlet bankalarıdır, üstelik Sümerbank sanayileşme modeli ve politikasının belkemiğini oluşturmaktadır

(18)

1932-39 döneminde Banka'nın, 22 adeti 1933-36 kesitinde olmak üzere 31 adet yeni iştirakte bulunduğu saptanmaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere Banka'nın Türkiye'nin sanayileşme sürecinde yer almasına ve iştiraklerin önemli bir kâr kaynağı oluşturmasına bağlı olarak iştirak sayısında tırmanma

(18) Farklı yıllara ilişkin TİB İdare Meclisi Raporlarında yer alan bilançolar ve T.C. Merkez Bankası bültenleri.

kaydedilmiştir. Bir yandan yatırımların sürmesi, daha da önemlisi yaklaşan savaş, 1937 yılından itibaren yeni iştirake bulunma politikasının hız kesmesine yol açmıştır. 1937 yılında yeni iştirak sayısı 3 iken, ertesi yıl 2'ye düşmüş, 1939'da ise tek yeni iştirak söz konusudur; Banka, Sümerbank ve Eti-bank ile birlikte, sermayede % 32 payla Takas Limited Şirketi'ne iştirake bulunmuştur. Bu dönemde 11 iştirak tasfiye edildiği için 1939 yılı sonunda toplam iştirak sayısı 55'e ulaşmıştır

İkinci alt dönemin başlarında uluslararası krizin etkilerinin kaçınılmaz olarak Banka bilançolarına yansıdığı saptanmakla birlikte, Banka'nın rekabetin olmadığı bir ortamda ana ticaret bankası olma pozisyonunu koruduğu ve durumunu hızla konsolide ettiği gözlenmektedir. Banka'nın mali durumunu güçlendirici en önemli etken olarak ülkenin plana dayalı sanayileşme politikasına aktif olarak katılımı ve plan dışında yer alan alanlarda etkinliğini artırması gösterilebilir. Bu bağlamda yirmili yılların ortalarında el attığı şeker sanayiine olan ilgisini ortak olduğu yeni fabrikalarla otuzlu yıllarda artırmıştır. Gene yirmili yılların ortalarında başlattığı sigortacılık faaliyetlerini dönemin sonlarına doğru reasüransta sahip olduğu inhisar sayesinde konsolide etmiş ve otuzlu yıllarda karlarını katlamıştır. Yirmili yılların ortalarında Zonguldak-Kozlu havzasında soyunduğu maden (kömür) ocakları işletmeciliğini otuzlu yıllarda daha ileri aşamalara getirmiştir. İş Bankası çevresinin geleneksel bankacılık faaliyetlerinde (özel) ticaret bankaları arasında rakipsiz olmasının yanısıra sigortacılıktan, kömür madenlerine, dokumadan şeker sanayiine kadar geniş bir yelpazede faaliyette bulunması, kağıt sanayiini devleti ekarte ederek kurmaya talip olması ve kurulması planlanan Merkez Bankası'nın yerine göz dikmesi "ihtiras"ın ve elde edilen rantın boyutunu sergilemektedir. Nitekim Banka yönetimi ve Banka'nın faaliyetlerinden maddi çıkar sağlayan çevreler "iş bitiriciliği" (aferizm) döneme damgasını vuran bir tarihsel olgu olarak kabul edilmelidir.

II.3. Savaş Yılları

Savaş yıllarını kapsayan 1939 (40)-45 döneminde üretken sektörlerde ve milli gelirden gerileme ortaya çıkmıştır. Özellikle hammadde, ara malı ve yatırım malı ithalatındaki daralma ekonomide olumsuz etkiler doğurmuştur. Dönem boyunca azalma, ortalama olarak sınıai üretimde % 5.6, tarımsal hasılda % 7.2, milli hasılda % 6.3'tür. Brüt sermaye birikimi 1933-38 kesitinde milli gelirin ortalama % 10.7'sini oluştururken, 1942'de %

6.2'ye, dönem ortalaması olarak da % 8.2'ye gerilemiştir. Aşınma ve amortisman payının çıkarılmasından sonra belirlenen net sermaye birikiminin milli gelirdeki payı ise % 3.7 gibi çok düşük bir düzeye inmiştir ⁽¹⁹⁾. 1938-39 kesiti ile 1944-45 kesitine ilişkin ekonomik göstergelerin karşılaştırması, reel milli gelirden % 25, sabit fiyatlarla sınıai üretimde % 22, reel ücretlerde yarı yarıya azalmanın olduğunu işaret etmektedir. Genelde mülk gelirlerinin emek gelirleri, karların ücretler, piyasaya dönük büyük çiftçilerin küçük köylüler aleyhine geliştiği savaş yıllarında genelde büyük çiftçilerin sanayicilere, tarım ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazisinin sınıai ürünleri pazarlayan gruplara karşı görece olarak avantaj sağladıkları gözlenmektedir. Altı çizilmesi gerekli önemli bir nokta ise ücretlerin payının gerek sınıai hasıla, gerekse milli gelir içinde önemli ölçüde daralmasıdır. Memurların reel anlamda maaşları milli hasılaya paralel olarak azalmış, ancak milli gelir içindeki görece paylarının değişmediği de gözlenmektedir ⁽²⁰⁾. Savaş döneminde enflasyonun hızla tırmanması mutlaka dikkate alınması gerekli bir olgudur. Fiyatlar 1942'de % 90 ve 1943'de % 75 dolaylarında olmak üzere, dönem boyunca yaklaşık % 350 oranında artmıştır. Söz konusu oran, örneğin ABD ve İngiltere gibi enflasyonun % 40 ve % 60 dolaylarında olduğu sanayileşmiş ülkelere göre çok yüksektir ⁽²¹⁾. Yüksek enflasyon ekonomideki dengeleri sarsmış, gelir bölüşümünü bozmuş, savaş ortamındaki kıtlık ile birlikte, ticaret burjuvazisi ve tarım kesimindeki büyük üreticilerin önemli bir birikim, hatta vurgun yapmalarını sağlamıştır. Saraçoğlu hükümetinin oluşan aşırı kazançlara karşı, ırk ve din ayrımına dayalı olması temel özellik olarak ön plana çıkan Varlık Vergisi ile kaldırılmış olan aşırı anımsatan Toprak Mahsulleri Vergisini uygulamaya koymuştur.

Yukarıdaki gelişmeler bankacılık sektörünü de etkilemiştir. Savaş yıllarında mevduat artışı, para hacmindeki önemli genişlemenin altında kalmıştır. Ekonomideki *para + mevduat hacmi* içinde mevduatın payı 1938'de % 61 iken, 1945'de % 35'e gerilemiştir. 1938 yılında 110 milyon lira dolayında olan ulusal bankalardaki toplam tasarruf mevduatının, 1940'da 98 milyon liraya düştükten sonra 1945'de 220 milyon liraya yükseldiği gözlenmektedir.

(19) Boratav (1988), s. 68.

(20) Boratav (1988), s. 68-72.

(21) Boratav (1988), s. 66, 69.

Tezel (1982), s. 164

Ancak 1940-45 dönemindeki % 350 oranındaki enflasyon dikkate alınarak, yukarıdaki rakamlar deflate edildiğinde 1938-45 arasında tasarruf mevduatının reel olarak % 59 oranında azaldığı saptanmaktadır. Yüksek enflasyonun birikimleri veya serveti önemli ölçüde eritmesi, bankalarda tutulan tasarruf miktarını azaltmıştır. Banka kredi hacmi cari fiyatlarla değer olarak 1938'de 200 milyon lira iken, 1945'de 496 milyon liraya yükselmiş, böylelikle % 245.5'lik bir artış kaydetmiştir. Ancak yüksek enflasyon dikkate alındığında, reel kredi değerinde ciddi azalma olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim banka kredilerinin GSYİH'ye oranı 1938'de % 15 dolaylarında iken, 1943'de % 5'e kadar düşmüş, 1945'de % 11'e yükselmesine karşın, milli gelirdeki düşme de dikkate alınınca reel olarak azalmıştır⁽²²⁾. Sonuçta kredilerin reel miktar olarak ve GSYİH'ye oranla azaldığı ortaya çıkmaktadır.

Ekonomideki ve bankacılık sektöründeki gelişmeler, kuşkusuz İş Bankası için genel bir çerçeve oluşturmaktadır. 1938'de 47.7 milyon liraya ulaşmış bulunan toplam tasarruf mevduatı, 1940'da 31.9 milyon liraya düşmüş, ertesi yıldan itibaren artmaya başlamış ve 1945 yılı sonunda 69.8 milyon liraya ulaşmıştır. Ancak 1938 yılı fiyatları temelinde, tasarruf mevduatının reel olarak 1940'da 23.3 milyon liraya geriledikten sonra 1945'de 28.6'ya ulaştığı saptanmaktadır. Bu rakam 1938 yılı düzeyinin çok altında kaldığını işaret etmektedir. Açılan toplam kredi 1938'deki 58.5 milyon liralık düzeyinden, 1940 yılında 38.8 milyon liraya düşmüş, 1944'de cari fiyatlarla 1938 düzeyini aşarak 58.5 milyon liraya, ertesi yıl da 101 milyon liraya ulaşmıştır. Ancak 1940 yılı temel alınsa bile toplam kredi hacmindeki artış, enflasyonun % 350 oranına eşitlendiği bir dönemde, % 240 olmuştur⁽²³⁾. Kaldı ki, 1938 yılından hareket edilince, 1945'deki reel kredi hacminin 1938'in çok gerisinde kaldığı görülmektedir. İş Bankası'nın iştirak politikasında kırklı yılların ilk yarısında önemli bir yavaşlama gözlenmektedir. Şöyle ki, 1940-42 kesitinde yeni bir iştirakte bulunulmamış, 1943'de Toros Limited Şirketi ile Kağıt ve Basım İşleri A.Ş.'ye iştirak edilmiş, 1945'de ise savaş sonrasında genişleyen sigortacılık faaliyetlerine paralel olarak reasürans ihtiyacının da artması üzerine, mükerrer sigorta inhisarı dışında kalan reasürans işlerini yerine getirmek amacıyla Milli Reasürans, Anadolu, Güven ve Ankara şirketleri ile birlikte İş

(22) Tezel (1982), s.11-113.

Yüzgün (1982), Tablo: 45, 46, 68, 69.

(23) TİB (1964), s. 16, 19, 25.

TİB (1974), s.68.

Bankası, “Destek Reasürans T.A.Ş”yi kurmuştur. Buna karşın 1940-45 döneminde 18 iştirak tasfiye edilmiş, böylece 1945 yılı sonunda toplam iştirak sayısı 40’a inmiştir. Tasfiye sürecinde olan şirketler ve/veya iştirakler de (örneğin Zonguldak kömür havzasındaki 4 şirket) dikkate alınırca rakam daha da aşağı inmektedir. Nitekim Banka’nın iştiraklerine yatırmış olduğu toplam sermaye cari fiyatlarla 1933’de 10.9 milyon liranın biraz üzerinde iken, 1939’da 21 milyon liraya ulaşmıştır. 1940-45 kesitinde cari fiyatlarla olsa da bir artış gözlenmemektedir. 1940 ve 1945 yıllarına ilişkin rakamlar 21.3 milyon lirayı işaret etmektedir ⁽²⁴⁾. Başvurulan dönemdeki yüksek enflasyon oranı dikkate alınırca iştiraklere yatırılan sermayenin önemli değer kaybına uğramış olduğu da ortaya çıkmaktadır. İştirak bankacılığı yönünden bu dönemde milli ekonominin ihtiyaçları ön plana çıkmış; dokuma fabrikaları ordunun siparişlerini karşılamış, şişe ve cam fabrikaları da devletin siparişlerine cevap vermekle birlikte, halkın ucuz mal satın alabilmesi için Ankara ve İstanbul’da satış mağazaları açmıştır.

III. İştirak Bankacılığına Örnekler

(a) Sigortacılık

Osmanlı döneminde 1872’de Sun Northern ve North British’in açtıkları acenteleri zamanla diğer yabancı şirketler izlemişlerdir. Cumhuriyet ilan edildiğinde tümü yabancı 93 sigorta şirketi faaliyettedir. Birkaç yıl içinde sayı 53’e inmiş, 1932 yılında ise faal şirket sayısı 32 olarak belirlenmiştir. İş Bankası’nın kurulduğu tarihte ulusal sermayeye dayalı bir acente veya sigorta şirketi mevcut değildir. Kapitülasyonların kendilerine tanıdığı imtiyazlardan yararlanan acentelerin büyük bölümünün hasar ödemesi veya tazmininden kaçması, prim ödemiş olan mağdur sayısının giderek artmasına yol açmıştır. Güvenilir şirketler elde ettikleri kazançları ulusal piyasada değerlendirmekten kaçınarak yurtdışına transfer ettikleri için Avrupa piyasasının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır ⁽²⁵⁾. Bu koşullarda sigortacılık konusu, gerek ticaret ve sanayi erbabı, gerekse İş Bankası açısından olduğu kadar, ulusal ekonomi yönünden de çözüme kavuşturulması gerekli bir sorun olarak durmaktaydı. Bu

(24) TİB (1964), s.16.

TİB (1974), s. 125.

(25) Dümer (1938), s.129.

nedenle, ulusal sermayeye dayalı, güvenilir sigorta şirketlerine gerek sigortalılar, gerekse Banka açısından ihtiyaç vardı. Sigortacılıktan elde edilecek kazançların ülke ekonomisinde kalmasıyla da ulusal çıkarın korunması söz konusu olacaktı. İş Bankası bu alanda öncülük yaparak İttihad-ı Milli Sigorta Şirketi ile birlikte “...*ecnebi müesseseler elinde kalmış olan memleket sigortacılığını, tedricen milli bir çerçeveye içine almak ve böylece Bankamızın milli bankacılık sahasındaki mevkiine mütenazır olarak milli sigortacılığın taazzuv ve inkişaf gayelerini tahakkuk ettirmek*”⁽²⁵⁾ amacıyla dörtte biri ödenmiş olmak üzere 500 bin lira sermayeli Anadolu Anonim Sigorta Şirketi’ni kurmuş, Bakanlar Kurulu’nun 8 Mart 1925 tarihli toplantısında şirketin “*Ticaret Vekalet-i Celilesinden mevrud nizamname-i dahili layihası ve sermayesinin yüzde onunun depozito edildiğini natık itibar mektubu ...tetkik edilmiş ve mezkur şirketin nizamnamesi tasdik ve şirketin teşkili kabul*”⁽²⁶⁾ edilmiş ve Şirket 1 Nisan 1925 tarihinde 40 yıl süreli olmak üzere faaliyete geçmiştir. Nizamnameye göre 1000 adet kurucu hisselerinden % 60’ına İş Bankası, % 40’ına İttihad-ı Milli sahip olacaktır. Şirketin, bu bağlamda sermayenin ulusal nitelik taşımasına dikkat edilmiştir. Bu ilke dönemde egemen olan “milli iktisat” anlayışına da uygun düşmektedir. Yapılan düzenlemeye göre her biri 20 lira değerinde 15 bin nama, 10 bini hamiline olmak üzere toplam 25 bin hisse senedinin ihracı kabul edilirken, nama yazılı hisse senetlerinin T.C. uyuşunda olanlar tarafından satın alınması hükme bağlanmıştır (madde 7). Gene yönetim kurulunun tamamen T.C. yurttaşlarından olması da karara bağlanmıştır (madde 12, fıkra 3). Kurulduğu dönemde Anadolu Anonim Sigorta Şirketi ulusal sermaye’nin çoğunlukta olduğu tek sigorta şirkettir. Bu olguyu otuzlu yılların başlarında ekonomik duruma ilişkin rapor hazırlayan ABD’li uzmanlar da sermayesinin % 75’i Türklere ait olan Anadolu Sigorta dışındaki diğer sigorta şirketlerinin taşıdıkları adlar dışında Türk olmadıklarını, yabancı sermayeli kuruluşlar olduklarını vurgulamışlardır⁽²⁷⁾. İş Bankası’nın şirketteki ayrıcalıklı konumu kurucu olmasının yanısıra sermayedeki iştirak payının % 46.46 gibi yüksek bir düzeye ulaşmasından kaynaklanmaktadır. Şirketin yönetimi diğer büyük hissedar olan İttihad-ı Milli Sigorta Şir-

(25) TİB (1959), s. 19.

(26) T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 8.3.1341 (1925)/1591 tarih ve sayılı kararname, T.C. Başvekalet Kalem-i Mahsus Müdiriyyeti.

Şirket’in künyesi ve kuruluşu için bkz., İMK, 28 Şubat 1925, Cilt.1 s.12 ve 14.

(27) Hines ve Kemmerer (1934), cilt:III, s. 153.

keti'ne, aktedilmiş olan "vekil-i umurluk" (jerans) kontratıyla bırakılmış, ancak kontratın 1 Mart 1936 tarihinde feshedilmesinden sonra İttihad-ı Milli'nin elindeki 10 bin hisse Ziraat Bankası'na devredilmiş, böylece Şirket tüümüyle ulusal bir hüviyete kavuşmanın yanısıra bağımsız olarak faaliyetini sürdürmeye başlamıştır. Şirket'in temettü dağıtım oranı 1925'de % 20 iken, 1926'da % 40 fırlamış, 1927'deki % 30'luk orandan sonra 1931 yılına kadar % 32 düzeyini yakalamış, bu son tarihten sonra da oran % 30 olmuştur ⁽²⁸⁾.

İktisadi faaliyetleri yakından izleyen sigorta şirketlerinin faaliyetleri giderek artmıştır. 1929 yılında tahsil edilen toplam prim tutarı 7 milyon lirayı ulaşmıştır. Sigorta şirketleri üstlendikleri rizikoları mükerreren sigorta (re-asüre) etmek zorunda oldukları için, reasürans şirketlerine önemli tutarlara ulaşan ödeme yapmaktaydılar; yabancı şirketlere yapılan bu tür ödemeler 4 milyon liraya ulaşmaktaydı ⁽²⁹⁾. Yurtdışına sermaye çıkışını kısmen engellemek, bu alanda ulusal piyasanın gelişmesine katkıda bulunmak ve Banka'nın, hiç kuşkusuz kazancını önemli ölçüde artırmak amacıyla İş Bankası Maliye Bakanlığı nezdinde girişimde bulunmuştur. Bakanlığın 21 Şubat 1928 tarih ve 51 803 sayılı tezkeresinde, 25 Haziran 1927 tarih ve 1160 sayılı Kanunun 4. Maddesi uyarınca mükerrer sigorta inhisarının kurulması ve işletilmesi doğrultusunda projelerini hazırlamaları ve bu iş için Hazine'ye verilecek gerekli evrak ve güvenceyi sunmak üzere mükerrer sigorta sandığının kurulması için İş Bankası'na 3 aylık süre verileceği ve kurulacak sandığın faaliyet süresinin 25 yıl ile sınırlanacağı, hisse senetlerinin % 60'ının Türklere ve nama yazılı olacağı ve tümü ödenmiş en az 1 milyon liralık sermayeye sahip bir Türk anonim şirkete inhisarın Bakanlar Kurulu kararıyla devredileceği belirtilmektedir. Bakanlar Kurulu 22 Şubat 1928 tarih ve 6250 sayılı kararnameyle söz konusu tezkereyi kabul etmiştir ⁽³⁰⁾. Bunun üzerine Banka genel müdürü Celal Bey (Bayar) atılacak adımlar konusunda büyük mükerrer sigorta şirketleri ile görüşmek ve Banka'nın imtiyazına sahip olduğu Kozlu kömür mıntıkası konusunda Fransızlarla başlayan görüşmeleri sürdürmek için Avru-

(28) Dümer (1938), s. 130.

Bayar (1939), s. 166.

(29) TİB İdare Meclisi Raporları.

(30) T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 22.2.1928/ 6250, tarih ve sayılı kararname T.C. Başvekalet Muamelat Müdirriyeti.

pa'ya noterden yetki belgesi alarak gitmiştir⁽³¹⁾. Avrupa'dan dönen Celal Bey İstanbul'da toplanan idare heyetine yaptığı temaslar konusunda bilgi vermiştir. Celal Bey Zürih'te kurulmuş olan "Compagnie Suisse de Reassurance" ile temas kurduğunu, yılda 800 milyon İsviçre frankı tutarında prim tahsil eden bu dev şirketin kendi önerilerini kabul ederek, mükerrer sigorta inhisarı İş Bankası'na verildiği takdirde, kurulacak sandığın belirleyeceği oranda mükerrer sigorta işlemini üstleneceklerini belirtmiş olduklarını vurgulamıştır. Celal Bey daha sonra Londra'ya geçerek burada da İsviçre'deki kadar önemli bir şirket ile temas kurduğunu, söz konusu şirketin de, İsviçre sigorta şirketinin vermiş olduğu mektubun aynısını kendisine vermek suretiyle önerilerini kabul ettiklerini belirtmiştir. Celal Bey konuşmasında yeterli güvenceye sahip oldukları için, uygun görülmesi durumunda, Ankara'ya döndüğünde hükümete teklifte bulunacağını vurgulamıştır. Celal Bey'in teklifinde mükerrer sigorta (reasürans) inhisarının İş Bankası'na verilmesi karşılığında hükümete 200 bin liranın yanısıra kardan % 25'lik payın verilmesi yer almaktadır⁽³²⁾. 1928 yılının sonlarına doğru Maliye Bakanlığı'na başvuran İş Bankası ile görüşmek üzere Bakanlar Kurulu'nun, 19 Aralık 1928 tarihinde Maliye Bakanlığı'na yetki vermesinin ardından, Bakanlar Kurulu 27 Şubat 1929 tarih ve 7720 sayılı kararı ile ülkede aktedilen bütün sigortalardan % 50'sinin mükerrer sigorta sandığına devredilmesini zorunlu kılmıştır⁽³²⁾. İş Bankası 26 Mart 1929 tarihinde İktisat Bakanlığı ile yapılan sözleşme ile inhisar hakkını elde etmiş, İş Bankası ile 21 Temmuz 1929'da kurulan Milli Reasürans Şirketi arasında 31 Temmuz 1929 tarihinde yapılan sözleşme ile de inhisar hakkı şirkete devredilmiştir. Şirketin faaliyet süresi 50 yıl olarak saptanırken, inhisar hakkı 15 yıl ile sınırlanmış ancak 1944'de sona erecek inhisar süresi, söz konusu tarihte 10 yıl uzatılmış ve bunu daha sonraki yıllarda yeni uzatmalar izlemiştir. Kuruluşunda İş Bankası'nın sermayedeki payı % 75 iken, 1938'de yaklaşık olarak % 53 düzeyindedir. Şirket hisse senedi sahiplerine net olarak 1929'da % 3.5 oranında temettü dağıttıktan sonra oran 1930'da % 8'e yükselmiş, 1931'de ise % 7 olmuştur. 1932'deki brüt % 7 olan temettü

(31) TİB, İMK, 1 Mayıs 1928, s. 159.

(32) TİB, İMK, 11 Haziran 1928, s.202-203.

T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 19.12.1928/7466 ve 27.2.1929/7720 tarih ve sayılı kararname, T.C. Başvekalet Muamelat Müdürlüğü.

oranı, otuzlu yılların sonlarına kadar net olarak % 8 oranını korumuştur ⁽³³⁾. Şirket kurumasından itibaren dokuz yıl boyunca elde ettiği toplam net kar 1.126 milyon liraya yaklaşmıştır. Devlete yılda ortalama 27 176 lira olmak üzere toplam 244 584 lira tutarında ödeme yapmıştır. Bu tutar şirketin gerçekleştirdiği net kârın % 21.73'üne tekabül etmektedir ⁽³⁴⁾. 1929-1943 kesitinde Şirketin toplam kârı 2.316 milyon lira dolayında olup İş Bankası'nın şirkete iştirakinden sağladığı kâr tutarı 612.4 bin liraya yükselmiştir. Böylece İş Bankası şirketten yılda ortalama 40.828 bin lira tutarında kâr elde ederken, onbeş yıl sonunda şirket toplam net kârının % 26.4'ü Banka'ya aktarılmıştır ⁽³⁵⁾. Ayrıca belirtilmesi gerekli olan nokta da, İş Bankası'nın elde ettiği kâra komisyonların dahil edilmemiş olmasıdır. Banka ile Milli Reasürans Şirketi arasında 31 Temmuz 1929 tarihinde imzalanan sözleşmenin 2. maddesi uyarınca, şirket, mükerrer sigorta inhisarının devamı süresince Banka'ya her yıl 100 bin lira ödemeyi taahhüt etmiştir. Ödemelerin Türk parası cinsinden nakden iki eşit taksitle 30 Haziran ve 31 Aralık tarihlerinde yapılması da karara bağlanmıştır.

Reasüransta inhisar kurulmasının önemli bir amacının reasürans primlerinin yurtdışına transferinin engellenmesi olduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak Şirket sermayesinin ve ihtiyat akçelerinin yetersiz oluşu, amaca ulaşmada güçlükler doğurmuştur. Bu nedenle Şirket, başta "Compagnie Suisse de Reassurance" olmak üzere bazı yabancı reasürans şirketleri ile işbirliğine gitmiştir. İsviçre şirketi reasürans işlemlerinin yarısını üstlenmiştir. Zaman içinde ihtiyat akçesinin artırılması paralelinde İsviçre şirketinin payı önce % 33'e, daha sonra da % 25'e çekilmiştir.

Sigortacılık alanında kaydedilmesi gerekli bir gelişme de İş Bankası'nın, Milli Reasürans Şirketi, Anadolu Anonim Türk Sigorta Şirketi ve Etibank ile birlikte, dördte biri ödenmiş olmak üzere 500 bir lira sermaye ile 1 Ağustos 1936 tarihinde Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi'ni kurmasıdır. Şirket,

(33) Dümer (1938), s. 131 (dipnot).

Bayar (1939), s. 168'deki tablo.

(34) Bayar (1939), s. 169.

(35) TİB (1941), İştirakler, Cilt:2 ve (1958).

Türk Ticaret Bankası ile henüz kurulmuş bulunan Etibank'ın sigorta işlerinin Anadolu Sigorta'ya rakip olabilecek başka bir şirkete verilmesini engellemek amacıyla kurulmuştur ⁽³⁶⁾. İş Bankası'nın ödenmiş sermayedeki payı % 19, Banka'nın iştirak ettiği Anadolu Sigorta ile Milli Reasürans'ın payları ise, sırasıyla % 16 ve % 30'dur. İştirakleri'nin payları da dikkate alınınca, İş Bankası'nın şirket sermayesindeki toplam payı % 44.4 gibi yüksek bir orana ulaşmaktadır. Etibank'ın ve Türk Ticaret Bankası'nın payları ise sırasıyla % 20 ve % 15'dir.

Piyasa ekonomisine dayalı bir ekonomik yapının oluşturulması sürecinde ana ticaret bankası pozisyonunda olan İş Bankası'nın, sanayi sektörü ile madencilik sektörünün yanısıra diğer iktisadi faaliyet alanlarında girişimciliğe soyunmadan önce, sigortacılık sektörüne el atması son derece anlamlı ve tutarlı gözükmektedir. Böylece ilk ulusal sermayeli sigorta şirketi olma özelliğini taşıyan Anadolu Sigorta, aynı zamanda İş Bankası'nın tüccar ve sanayici müşterilerine hizmet sunmaya başlamış ve sigortacılık işlemleri Banka'ya sürekli olarak kar akışını sağlamıştır. İkinci dikkati çeken nokta 1929 krizinin patlak verdiği yıl reasürans inhisarına sahip olan Banka, kurduğu Milli Reasürans Şirketi aracılığıyla önemli bir kazanç kaynağına kavuşmuş, kaynakların yaklaşık yarısının ülke içinde kalmasını sağlamıştır. Sigortacılık faaliyetlerinin genişlemesi bizi, üçüncü gözlemimize götürmektedir. Ankara Anonim Türk Sigorta Şirketi'nin kurulmasında, piyasanın bir başka şirkete kaptırılması endişesi yatmaktadır. Bu olgu İş Bankası'nın sektördeki hakimiyetini kaptırmamak çabasında olduğunu açık seçik ortaya koymaktadır.

(b) Madencilik (Kömür Örneği)

İş Bankası kuruluşundan kısa süre sonra Ereğli-Zonguldak-Kozlu havzasındaki zengin kömür yataklarının işletilmesi ile ilgilenmeye başlamıştır. Nitekim İdare Meclisi 1925 yılına ilişkin raporunda, havzanın Türkiye'nin en önemli servet kaynağı olmakla birlikte ulusal sermaye ile yerli özel girişiminin bu potansiyelden çok kısıtlı olarak yararlandığını belirtmektedir. Sonuçta Banka gerekli teknik ekipmanı sağlayarak faaliyette bulunmak üzere havzaya el atmış, bu bağlamda Kozlu yöresindeki 20 no'lu İhsaniye ocağının ve ayrıca 69 no'lu ocağın 99 yıl süreyle işletme imtiyazını elde etmiş, Kilim-

(36) TİB (1941), İştirakler, Cilt:1 ve (1958).

li'deki 177 no'lu ocağın 40 hissesinden 17'sini Muhzade Mehmet Vasfi Beyden devralmıştır. Banka yönetimi gelecek yıllarda kömürcülük ile daha fazla ilgileneceğini de vurgulayarak, bu sektöre verdikleri önemi ortaya koymaktadır ⁽³⁷⁾. Nitekim İş Bankası 1926'da, 1 milyon liralık ödenmiş sermayenin % 75'ine sahip olduğu "Maden Kömürü İşleri T.A.Ş."yi (Türk) kurmuştur. Aynı yıl Banka tümü ödenmiş 500 bin lira tutarındaki sermayede % 51'lik paya sahip olduğu "Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş."yi kurmuştur. İş Bankası'nın yörede etkin olan Ereğli Şirketi ile Kozlu vadisindeki bazı ocakları ortaklaşa işletmek ve lavvarı birlikte kullanmak üzere yaptığı anlaşma uyarınca kurulan şirketin yönetimi de İş Bankası ile Ereğli Şirketi temsilcileri tarafından sağlanmaktaydı ⁽³⁸⁾. Ancak bir süre sonra İş Bankası, Ereğli Şirketi'nin Kozlu'daki madenlerini ve lavvarını satın alarak Kozlu yöresinde hakimiyetini kurmuştur. Burada anımsanması gerekli önemli bir nokta ise Haziran 1929 tarihinde yeniden düzenlenen Maadin Nizamnamesidir. Nizamnamenin 45 maddesinde yer alan "*keşfedilmemiş veya terk edilmiş olup da Devletçe kayıtlı olanlar ile ihalesi feshedilmiş bulunan madenler, Hükümetçe ya doğrudan doğruya, ya da safi karlarla Hükümetin iştiraki suretiyle Türk şirketlerine ihale olunur*" hükmü uyarınca, 1926 yılında Sanayi ve Maadin Bankası tarafından kurulmuş bulunan "Kilimli Kömür Madenleri T.A.Ş." İş Bankası'na ihale edilmiş, bu bağlamda Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın sahip olduğu hisseler 1929 yılında İş Bankası'na devredilmiştir. Yeni düzenlemede şirketin ödenmiş sermayesinin % 93.25'i İş Bankası'na, geri kalan çok küçük bölümü de İş Bankası İdare Meclisi üyelerine ait olmuştur. İş Bankası yeniden düzenlenen Maadin Nizamnamesinin amir hükümlerine de dayanarak Zonguldak ve Kozlu'daki tüm terkedilmiş ve keşfedilmemiş maden ocaklarının işletilmesini üstlenerek bu yörelerin tek hakimi olmuştur.

15 Aralık 1927 tarihinde Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası tarafından kurulmuş olan "Kireçlik Kömür Madenleri T.A.Ş" ile 1929 yılından itibaren ilişki kurmaya başlayan İş Bankası, 1934 yılında şirkete el atmıştır. Şirket or-

(37) TİB (1925), İkinci. Senei İdare Meclisi Raporu

TİB, İMK, 26 Mayıs 1925, s.24 ; 31 A_ustos 1925, s. 41.

T.C.Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 20 Kanunvevel 1341 tarih ve 2993 sayılı karamame ve 9 Eylül 1341 tarih ve 2529 sayılı karamame.

(38) TİB, İMK, 9 Temmuz 1928, s.207.

TİB 1932), Sekizinci Sene İdare Meclisi Raporu.

tağı Basmacızadelerin Banka'ya olan borcunu ödeyememesi üzerine icra yolu ile Şirkete ortak olan İş Bankası, şirket yönetimini de üstlenmiştir Şirketin sermayesinde, Sümerbank'ın sahip olduğu 16 bin lira tutarındaki küçük payın dışında, İş Bankası'nın 386 bin liralık, Banka'ya bağlı şirketler olan Kömür İşleri T.A.Ş ile Kozlu Kömür İşleri T.A.Ş'nin 24'er bin liralık iştiraklerde buldukları saptanmaktadır. Dolayısıyla İş Bankası'nın sermayedeki doğrudan payı. % 85.78 iken, iştirakleri de dikkate alınınca toplam payı % 95.1'e yükselmektedir ⁽³⁹⁾.

1930'lu yılların başlarında kabul edilen devletçilik ilkesinin, özellikle 1933 yılında benimsenen Sümerbank modelinin ardından 1934'te uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı ile somutlaştığı bilinmektedir. Programda, İş Bankası'na, bağlı şirket olan Maden Kömürü İşleri T.A.Ş.'nin imtiyaz sahasında sömük ve briket fabrikalarının kurulması ve işletilmesi görevi verilmiştir. **İlginç olan gelişme ise devletçilik politikasının yoğun ve yaygın olarak uygulandığı dönemde madencilik sektörünün kapsam dışında tutulmasıdır. Nitekim, nasıl 1929'da Maadin Nizamnamesi'nde yapılan bir değişlikle devlet mülkiyetindeki maden işletmelerini çoğaltma çabası İş Bankası'nın Zonguldak kömür havzasındaki etki alanının genişlemesine yol açtıysa, devletçi politika anlayışı doğrultusunda 1935'de Maden Nizamnamesinde yapılmaya çalışılan ikinci değişlik de Celal Bayar'ın müdahalesiyle biçim değiştirmiş ve havzadaki İş Bankası hakimiyeti pekiştirmiştir. Aynı yıl havzada Ereğli Şirketi'nin toplam üretimdeki payı % 32.81 iken, İş Bankası'na bağlı dört şirketin payı % 51.61'e yükselmektedir ⁽⁴⁰⁾. Otuzlu yıllarda İş Bankası'na asli bankacılık faaliyetlerinin dışında, iştirakler arasında en büyük kar sağlayan sektörler veya faaliyet kolları olan sigortacılık ve madencilğin devletçi politika kapsamının dışında tutulmuş olması dikkat çekicidir.**

(39) TİB (1941), İştirakler, Cilt:1.

TİB(1926), Üçüncü Sene Meclisi İdare Raporu.

B.Savaşkan (1993), Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, 1829-1989, TTK Eğitim Daire Başkanlığı Yay., No: 59, s.44-46.

Ü.Özcan , Zonguldak'ın Hikayesi, s.23-25.

(40) Savaşkan (1993), s.47.

Dümer (1938), s.138-139.

Bayar (1939), s.180-181.

26 Ocak 1940 tarih ve 3780 sayılı “Milli Korunma Kanunu”na dayanılarak tam bir ay sonra Bakanlar Kurulu’ndan çıkarılan “Ereğli Havzası Kömürleri Satış Birliği Hakkında Kararname” kömür satışının tek elden yönetilmesini amaçlamaktadır. Bu önlemlerin beklenen sonucu vermemesi üzerine, aynı yıl 30 Mayıs’ta “Füzyon Kanunu” olarak tanımlanan 3867 sayılı Kanun çıkarılmıştır. Kanun Ereğli Kömür Havzası dahilindeki ocakların belirli bir tazminat ödenerek devletleştirilmesi ve devletleştirmeye tabi alanın Bakanlar Kurulu kararı ile belirlenmesini hükme bağlamaktadır. Kanun çıktıktan ancak dört buçuk ay sonra alınan ve 21.10.1940 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 2/14547 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile gerekli sınır tespiti yapılabilmiş. Böylece İş Bankası’na bağlı şirketlerin işlettikleri madenler ve sahip oldukları tesisat 1 Aralık 1940 tarihinde, daha önce, 31.3.1937 tarih ve 3146 sayılı kanunla devletleştirilmiş bulunan “Ereğli Kömür İşletmeleri”ne devredilmiş ve her bağlı şirketin olağanüstü toplanan genel kurulu 1 Aralık 1941 tarihinde tasfiye kararı almış ve bu işlem 1955-56’da tamamlanmıştır⁽⁴¹⁾.

(c) Dokuma

Dokuma sanayii, İş Bankası’nın kuruluşundan itibaren ilgi alanına girmiştir. İpek ve ipekli kumaş üretiminin geri tekniklerle üretilmesi ve ipekli ürünlerin ithal edilmesi, Banka’yı bu verimli ve karlı alana yöneltmiştir. İpek sanayinin kurulmasıyla birlikte nitelikli kumaşların üretimi ile gerek makro düzeyde, gerekse Bursa yöresinde ipekçiliğin geliştirilmesi nedeniyle yöresel düzeyde olumlu etkiler yaratmıştır. Yünlü dokumacılıkta ise ülkede gerekli hammaddenin mevcut olması bu alandaki yatırımları rasyonel kılmaktadır. Daha ince veya kaliteli yünlü dokuma ürünleri için ise Banka merinos yünü elde edilmesi yönünde girişimde bulunarak yatırım yapmıştır.

Banka yönetimi 1925’de Bursa’da 250 bin lira sermaye ile kurulan “Dokumacılık T.A.Ş.”ye 20 bin lira ile katılma kararı almıştır⁽⁴²⁾. Ağustos

(41) Özcan, s. 66-67

TİB (1941), İştirakler, Cilt:1 ve 2.

TİB, 17.8.1939 tarihli İdare Meclisi Kararı, İMK, Cilt:7, 23.3.1939-8.12.1939.

TİB, 25.10.1940 tarih ve 202 sayılı İdare Meclisi Kararı, İMK, Cilt:8, Sayı:1-602, 1940-1941.

(42) TİB1 (1926), Üçüncü Sene İdare Meclisi Raporu, s.3.

1927'de "Bursa Dokumacılık T.A.Ş. kurulmuş ve aynı yıl Bursa'da kurulan dokuma fabrikaları faaliyete geçmiştir ⁽⁴³⁾. 4 Haziran 1930 tarihindeki toplantısında Banka Yönetim Kurulu "Bursa Dokumacılık ve Trikotaj T.A.Ş"nin (İpekiş) kurulmasına ve Banka'nın 150 bin lira koyarak sermayeye iştirakine karar vermiştir. Banka bir süre sonra şirketin tüm hisselerini satın alarak tamamına sahip olmuştur ⁽⁴⁴⁾. Ankara'da daha önce kurulmuş fakat işletilememiş olan mensucat fabrikası Banka tarafından 150 bin liraya satın alınmış ve 300 bin lira sermayeli anonim şirkete dönüştürülmüştür: "Ankara Mensucat Fabrikası T.A.Ş" (Yüniş). Banka yönetim kurulu fabrikanın kazanç sahasının serbest olmadığını, üretime geçtiği zaman kesitinde Sanayi ve Maadin Bankası'nın yönettiği kartele katılmak zorunda olduğunu belirtmektedir. Ordunun giysi ve benzer ihtiyaçlarını karşılamak için oluşturulan kartele girildiğinde ise ülke savunması ile ilgili bir alanda yapılan spekülatif faaliyette yer alınmış olacağını belirten Banka yönetimi, bu tür bir girişimi doğru bulmayarak karşı çıkmaktadır. Yönetim kartele girmek yerine Milli Müdafaa Vekaleti ile kontrat yapılmasını uygun bulmaktadır ⁽⁴⁵⁾. Üretim kapasitesini artırmak, genel giderlerden tasarruf etmek, rasyonel bir çalışma düzene kurmak ve daha etkin denetim yapabilmek için, Banka yönetim kurulu 15.11.1940 tarihinde aldığı 217 sayılı kararla Yüniş'in İpekiş'e katılması suretiyle iki şirketin birleşmesini uygun görmüştür ⁽⁴⁶⁾. Yönetim kurulunun 13.7.1936 tarihinde aldığı 3 no'lu kararla Malatya'da kurulması düşünülen bez fabrikasına Ziraat Bankası ve Sümerbank ile birlikte sermayenin üçte biri oranında iştirakte bulunulması kabul edilmiş ve "Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş" kurulmuştur ⁽⁴⁷⁾.

(d) Şeker Sanayii

Cumhuriyetin kurulduğu yıllarda şeker ithal edilen bir üründür. İthal ikamesi politikası çerçevesinde ülke içinde üretimi öngörülen en önemli malların başında ise şeker yer almaktadır. İş Bankası'nın şeker sanayii ile ilişkisi

(43) İş Dergisi (1979), "İpekiş Mensucat", sayı : 155, Temmuz, s.10.

(44) TİB, İMK, , 4 Haziran 1930, Cilt.2, s. 40.

TİB (1941), İştirakler, Cilt: 1

(45) TİB, İMK, 13 Temmuz 1931, Cilt:2, s. 154-155.

(46) TİB, İMK, 1940-1941, Cilt:8, Sayı: 1-602.

(47) TİB, İMK, 1936, Cilt:6, s. 18-21.

de Banka'nın ve söz konusu sanayiinin ilk kurulduğu yıllara dek uzanmaktadır. Nitekim Banka yönetim kurulu 31 Ağustos 1925 tarihli toplantısında Trakya'daki (Alpullu) kurulması tasarlanan "İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş"ye 50 bin lira ile iştirak edilmesini kararlaştırmıştır⁽⁴⁸⁾. Kuruluşu Uşak Şeker Fabrikasından sonra olmasına karşın bu şirketin kurduğu Alpullu Şeker Fabrikası 1926 yılı sonlarında ülkede faaliyete geçen ilk fabrika olmuştur. Banka'nın şirketteki payı ise % 78'e ulaşmaktadır⁽⁴⁹⁾. Alpullu fabrikasının gösterdiği başarılı performans, Banka'yı iki büyük şeker fabrikası daha kurmaya yönlendirmiştir. Fabrikalardan ilkinin Eskişehir'de kurulmasına makine almak üzere Recep Zühtü Bey'in Almanya'ya gitmesi ve Banka adına kontratı imzalamasına Banka yönetim kurulu 1.10.1932 tarihindeki toplantısında karar vermiştir⁽⁵⁰⁾. İş Bankası'nın % 51, Ziraat Bankası ile Sümerbank'ın % 24.5'lik paylara sahip olduğu ve 1933 yılında Anadolu'da şeker fabrikalarının sayısını çoğaltmak amacıyla kurulmuş bulunan "Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş", tarafından kurulması söz konusu olan fabrikanın montajına 1 Nisan 1933 tarihinde başlanmıştır. Fabrika 20 Ekim'de faaliyete geçmiş, üç haftalık denemenin ardından 5 Aralık tarihinde resmen açılmıştır. Burada anımsanması önemli gördüğümüz bir nokta 15.4.1933 tarih ve 14162 sayılı Bakanlar Kurulu kararname ile *"Eskişehir, Bilecik, İzmit, Bursa Vilayetleri ile Kütahya Vilayetinin merkez ve Tavşanlı kazalarının şeker ihtiyacını teşkil edilecek bir Anonim Şirket marifetile devamlı surette temin eylemek maksadı ile üç milyon sermaye ile bir sınai müessesese vücuda getirmeyi taahhüt eyleyen....Türkiye İş Bankasına....şeker fabrikaları tesis ve işletme imtiyazının yirmi beş sene müddetle verilmesi"*⁽⁵¹⁾. kabul edilmesidir. Böylece yukarıda belirtilen Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş kurulmuştur. İkinci fabrikanın Sivas'ta kurulması tasarlanmış olmasına karşın, "Sivas Şeker Pancarı Tetkikleri" başlıklı raporda iklim, toprak, nüfus, vb. faktörler açısından Sivas'ın uygun olmadığına ilişkin görüş belirtilmesi üzerine başka bir uygun yer aranmış ve sonuçta Turhal'da karar kılınmıştır.

(48) TİB, İMK, 1925, Cilt:1 s.41.

(49) TİB, İdare Meclisi Raporu, 1927.

TİB,(1934) 10. Yıl, s.71.

TİB, (1974) 50. Yıl, s. 130.

(50) TİB, İMK, 1932, Cilt:3, s.159-160.

(51) T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 14162 sayı ve 15.4.1933 tarihli kararname.

Dördüncü şeker fabrikasının kurulmasıyla artan üretim kapasitesi iç tüketimi karşılamada yeterli olmakla birlikte fiyatlar yüksektir. Bu fiyatlar üzerinden üretim kapasitesini karşılayacak iç talep yaratmak güç olmaktadır. Soruna çözüm arama doğrultusunda oluşturulan Şeker Rasyonalizasyon Komitesi'nin hazırladığı rapor mevcut şeker şirketlerin tasfiyesini, dört fabrikayı yönetecek, T.C. Ziraat Bankası, Sümerbank ve İş Bankası'nın eşit paylarla sermayesine katılarak ortak olacakları, 22 milyon lira sermayeli yeni bir şirketin kurulmasını önermiştir. İş Bankası yönetim kurulunun da bu 22.11.1934 tarihinde yaptığı toplantıda aldığı 2 no'lu karar aynı doğrultudadır⁽⁵²⁾. Bu proje 6.7.1935 tarihinde "Türkiye Şeker Fabrikaları T.A.Ş."nin kurulmasıyla yaşama geçirilmiştir. Böylece şeker sanayiinde çoğunluk payı devlet bankalarının eline geçmiştir. Şirkete % 9 kâr garantisi verilirken, üretim miktarı ile ithal edilecek miktarın hükümet tarafından saptanması uygun bulunmuştur. Şirketin bilançoları kurulduğu tarihten itibaren kar ettiğini göstermektedir.

(e) Cam Sanayii

İş Bankası'nın cam sanayii ile ilgisi Birinci Beş Yıllık Sanayi Programı çerçevesinde şişe ve cam fabrikası kurulmasını üstlenmesiyle başlamaktadır. Genç Cumhuriyet yönetiminin şişe ve bardağı bile ithal etmek zorunda olduğu için, Birinci Sanayi Programı'nda şişe ve cam sanayiinin öncelik tanınan sektörler arasında yer alması kaçınılmaz gözükmektedir. Banka yönetim kurulunun 13 Mart 1932 tarihli toplantısında söz konusu girişim gerekli ve yararlı bulunmuştur. Cam imalatı için gerekli kum sahası sorunu çözüldükten sonra girişimde bulunulacağı belirtilmekte ve ilginç bir yaklaşımla ihtiyaç duyulan arsaların ucuza kapatılması için konunun "mahrem" kalması gerektiği de vurgulanmaktadır⁽⁵³⁾. Bakanlar Kurulu 17.2.1934 tarihinde yaptığı toplantıda Banka'ya Balıkesir, Bursa, İstanbul, İzmit, İzmir, Tekirdağ, Zonguldak ve Bolu vilayetlerinde cam ve şişe fabrikaları kurması ve işletmesi için Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun 20. maddesi gereğince 25 yıl süreyle imtiyaz verilmesini karara bağlamıştır⁽⁵⁴⁾. Banka'nın 25.9.1935 tarihinde kur-

(52) Tekeli ve İlkin (1982), s. 204-205.

TİB, İMK, 1933-1934, Cilt:4, s. 145-157.

Ayrıca 13 Haziran 1935 tarihinde toplanan İdare Meclisi'nin aldığı kararlar için bkz. İMK, Cilt:5, s.19-26.

(53) TİB, İMK, 1932, Cilt:3, Karar No:VIII, s. 58-61.

(54) T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 2/162 sayı ve 17.2.1934 tarihli karamame.

duğu “Türkiye Şişe ve Cam Fabrikaları A.Ş” bünyesinde, İstanbul Paşabahçe’de aynı yıl faaliyete geçen fabrika 1937 yılından itibaren kâra geçmiştir.

IV. Değerlendirme

Araştırma aşağıdaki saptamaların yapılmasını olanaklı kılmaktadır:

- Cumhuriyet rejiminin Osmanlı’dan devraldığı yıkıntı halindeki ekonomik yapının yeni temellerde inşası sürecinde bankacılık sektörü özel bir önem taşımaktadır. Cumhuriyetin ilanında milli bir bankacılık sistemi mevcut değildir. Bu koşullarda İzmir İktisat Kongresi’nin kabul ettiği ilkeler uyarınca ana ticaret bankası olarak Türkiye İş Bankası kurulmuştur.

- İş Bankası bizzat yeni siyasal yönetim ve çevresinin inisiyatifıyla kurulmuştur. Banka üst yönetiminin söz konusu kadrolardan oluşturulması Banka’nın gücünü ve etkisini somut biçimde gözler önüne sermektedir. Bu nedenle Banka’nın “yarı resmi” bir konuma sahip olduğu ileri sürülebilir. Liberal iktisat politikaları taraftarı olan başta Celal Bayar olmak üzere banka üst yönetimi, doğrudan ve dolaylı olarak hükümet üzerinde etkili olmuşlardır. Bu etkinlik 8 Eylül 1932’de İktisat Vekili Mustafa Şeref’in istifası ve ardından İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar’ın bu makama atanmasıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Bayar’ın iktisat vekili olmasıyla birlikte devletçi sanayileşme politikasında ve rant paylaşımında model değişikliği arayışı ve uygulama süreci hızlanmıştır. Aslında 1932’de sanayileşmenin gerekliliği konusunda siyasal iktidar ile özel kesim arasında bir uzlaşma mevcuttur. Ancak ekonomide yaratılan rantların tahsisi konusundaki fikir ayrılığı, ekonomi yönetiminde ve sanayileşme modelinde bir değişiklik yapılarak giderilmiştir. Bu değişiklik İktisat Vekili Mustafa Şeref’in zorunlu istifası ve yerine 9 Eylül 1932 tarihinde Bayar’ın atanmasıyla yapılmaya başlanmıştır. Bayar, İsmet İnönü’den devralacağı başvekillik koltuğuna oturacağı 25 Ekim 1937 tarihine dek ekonomi yönetiminin tepesinde bulunacaktır. Mustafa Şeref’in istifası ve Bayar’ın atanmasına ilişkin 9 Eylül 1932 tarihli gazetelerde yayımlanan resmi açıklamada model değişikliğinin ipuçları bulunmaktadır: “İktisat Vekili Mustafa Şeref Beyin ahvali sıhhiyesinden dolayı vuku bulan istifasına binaen yerine İzmir Meb’usu Mahmud Celal Beyin tayini 9.9.1932 tarihinde Reisicumhur Hazretlerinin yüksek tasviplerine iktiran etmiştir. İş Bankasının teşekküllerinden beri Umumi müdürlüğü makamında bulunan Mahmud Celal

Bey memleketin iktisat aleminde fikirlerinin itidal ve isabetile şöhret kazanmış bir zattır. Bundan evvel da aynı makamda bulunmuştu. Bugünkü şerait dahilinde iktisadiyatımızın başına gelişi hayırlı ve efkara sükun verici bir tesir yapacağından şüphe yoktur..." (55). Bayar'ın "fikirlerinin ölçülü veya ılımlı ve isabetli olması"nın resmi açıklama yer alması anlamlıdır. Nitekim Bayar ve çevresine yakınlığı ile tanınan Cemal Kutay'ın Bayar'ın ekonomi yönetiminin başına getirilmeden önce ülkenin "*feci bir devlet kapitalizmine*" sürüklenmiş bulunduğu yargısı ve bu durumdan ülkeyi kurtaracak düzenlemeyi Bayar'ın yapacağına ilişkin satırları, ekonomideki rant tahsisinde yapılacak değişikliğe tanıklık etmektedir (56). Mustafa Şeref'in görevden alınarak yerine Bayar'ın atanmasının arka planında rant tahsisi, bu bağlamda model değişikliği ve İş Bankası çevresinin gücünün bulunduğunu Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) ve Şevket Süreyya'nın (Aydemir) satırlarında yakalamak olanaklıdır (57). Aydemir'e göre devletin kurmayı öngördüğü sanayi tesisleri arasında bir selüloz-kağıt fabrikası bulunmaktadır. Ancak İş Bankası'da bu tesisi kurmaya talip olmuştur. Celal Bayar kağıt üretimine ilişkin bir raporu konunun uzmanı olarak bilinen Mehmet Ali Bey'e (Kağıtçı) hazırlatmış ve gerekli izin için İktisat Vekaleti'ne başvurmuştur. Söz konusu tesisin devlet tarafından kurulması kararının İş Bankası üst yönetimi tarafından öğrenilmesi üzerine, Banka Genel Müdürü Celal Bayar ile Banka İdare Meclisi başkanı ve Siirt Mebusu Mahmut Bey (Soydan) Yalova'da Cumhurbaşkanı'nı ziyaret ederek durumu açıklamışlardır. Celal Bayar bu konuyu kendisinin Atatürk'e açmadığını, ancak Banka İdare Meclisi'ndeki çalışma arkadaşlarının konuyu Atatürk'e ilettiklerini belirtmektedir (58). Birbirine yakın olan bu iki versiyonda ortak payda, İş Bankası üst yönetiminin Mustafa Şeref aleyhine net bir tavır takınmış olmalarıdır. 20 Ağustos 1932'de yayımlanan 13213 sayılı kontenjan kararname ise İktisat Vekili'ne yönelik tepkilerin artmasına yol açmıştır. Bu kararnamede ithal edilen mallara konulan kontenjanlar büyük ölçüde daraltılması, bu bağlamda Teşvik-i Sanayi Kanunu'dan yararla-

(55) Kutay, s.88.

(56) Kutay, s. 92.

(57) Karaosmanoğlu (1968), s. 117-123.

Aydemir (1968), Cilt:I.

(58) Aydemir (1968), Cilt:I, s. 479.

nanlara öncelik tanıyan listelerin kaldırılması ve ithalatın tümünün tek bir kontenjan listesine alınması söz konusudur. Bu karara İstanbul Milli Sanayi Birliği ile İstanbul iş çevreleri büyük tepki göstermiştir. İş Bankası İdare Meclisi Başkanı Mahmut Bey (Soydan) CHP programındaki iktisat politikası ve devletçiliğe ilişkin maddeleri 7 Eylül 1932 tarihli Akşam gazetesinde yayımlanan başmakalede ağır biçimde eleştirmiş ve isim vermeksizin İktisat Vekili'ni hedef göstermiştir. Tüm bu yoğun tepkiler, İktisat Vekili'nin ve Sanayi Müdürü Mustafa Onay'ın somutlaştırdığı devletçi sanayileşme modelinde, ekonomide yaratılan rantların paylaşımında özel sanayiciler ile İş Bankası'nın tatmin olmamasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Celal Bayar'ın İktisat Vekili olması ile birlikte İş Bankası'nın gücü pekişmeye başlamıştır. Bayar'ın uygulanacak devletçi sanayileşme politikalarında Banka'nın gelecekteki konumuna ilişkin öngörüsü ve dileğini yansıtan Banka çevresine yönelik veda mesajı anlam yüklüdür: *"Sizden ayrılmak olur mu? Bundan böyle de hep beraber çalışacağız. Gayelerimiz müşterek değil mi? Resmi vaziyetim ne olursa olsun, İş Bankası'nı asla ihmal edemem. Şimdiye kadar olduğu gibi o müesseseye maddeten ve manen daima bağlı kalacağım"* (59). Bayar'ın öngörüsü ve dilekleri gerçekleştirilmiş ve Banka sanayileşme sürecine aktif biçimde katılarak önemli karlar elde etmiştir.

- İttihat ve Terakki'nin kurduğu Osmanlı İtibar-i Milli Bankası'nın milli iktisadın oluşturulmasında üstlendiği misyonu, İş Bankası, yeni koşullarda ana ticaret bankası olmanın yanısıra yatırımcılığı ile devralmıştır. Kuruluşunun ardından siyasi yönetimin desteğini de arkasına alarak rakip özel bankaların bulunmadığı bir ortamda bankacılık faaliyetlerini geliştirmiş ve iştirakçiliğe soyunmuştur. Otuzlu yıllara güçlü giren İş Bankası'nın özel milli ticaret bankaları arasında rakibi gene yoktur. Celal Bayar'ın Merkez Bankası statüsüne kavuşturmak istediği fakat başarısız olduğu İş Bankası, devletçi sanayileşme sürecinde gerek bankacılık işlemlerinde, gerekse yatırımcılık faaliyetlerinde başarılı olmuştur. Bankacılık işlemlerinde rekabetin olmayışı ve hükümet ile olan bağlantısı, yatırımcılık faaliyetlerinde ise devlet desteğine tam olarak sahip olması, kısaca yeni sermaye birikimi modelinde Banka'ya rol biçilmesi İş Bankası'nın yıldızının parlamasına yol açmıştır.

(59) Akşam, 9 Eylül 1932, Bkz. Tekeli ve İlkin (1982), s. 171(dipnot.).

Kaynakça

(I)Kitap ve Makaleler

- Akşin, S. (1998), Jön Türkler ve İttihat Terakki, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara.
- Akgüç, Ö. (1975), Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler, TBB Yay., İstanbul.
- Atasagun, Y.S. (1939), Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası: 1888-1939, Kenan Basımevi, İstanbul.
- Avcıoğlu, D. (1973), Türkiye'nin Düzeni, 6 Basım, Bilgi yayınevi, İstanbul.
- Aydemir, Ş.S. (1968), İkinci Adam. İsmet İnönü, Birinci Cilt, 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul
- Bayar, T. (1939), La Türkiye İş Bankası et L'Economie de la Turquie, Imprimerie Nouvelle Ch. Corbaz S.A., Montreux (yayımlanmış doktora tezi).
- Bila, H. (1979), CHP Tarihi, 1919-1979, DMS Doruk Marbaacılık Sanayii, Ankara.
- Boratav, K. (1988), Türkiye İktisat Tarihi, 1908-1985), Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Çelebican, G. (1982), "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi, A.Ü., SBF Yay. No: 513, Ankara.
- Dümer, T. (1938), Türkiye İş Bankası A.Ş. et Son Role Economique en Turquie, (Yayımlanmış doktora tezi), Lausanne.
- Eldem, V. (1970),Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara
- Fevzibeyoğlu, İ. (1981), "Atatürk ve Bankacılık", Maliye Dergisi, Ekim.
- Hines, W.D. ve Kemmerer, E.W. (1934), Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 3 Cilt, Ankara.
- İnan, A. (1982), İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923, TTK, Ankara.
- Kazgan, H. (1997), Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi, TBBYay., İstanbul.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1968), Politikada 45 Yıl, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- Keyder, Ç. (1982), Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- Kuruç, B. (1988), Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1929-1932), 1. Cilt, A.Ü., SBF Yay. No:569, Ankara.
- Kuruç, B. (1993), Belgelerle Türkiye İktisat Politikası (1933-1935), 2. Cilt, A.Ü., SBF Yay. No: 580, Ankara.
- Kutay, C. , Celal Bayar, Kemal Onan Basımevi,(tarihsiz).
- Ökçün, G. (1975), "1909-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Türkiye İktisat Tarihi Semineri (edit. O. Okyar), 8-10 Haziran 1973, Ankara, Hacettepe Üniv. Yay. C13.
- Ökçün, G. (1997), Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir. Haberler-Belgeler-Yorumlar, SPK Yay. No:59, Ankara.

- Özbek, S.E. (1937), Tasarruf:: Ekonomi İlmindeki Yeri, Türkiye'de Tasarruf Hareketleri, Ankara
- Özcan, Ü., Zonguldak'ın Hikayesi, Yayınlanmamış Araştırma (tarihsiz).
- Recai, M. (1934), Banka, Arkadaş Matbaası, İstanbul.
- Savaşkan, B. (1993), Zonguldak Maden Kömürü Havzası Tarihçesi, 1829-1989, TTK Eğitim Daire Başkanlığı, Yay. No:59.
- Silier, O. (1975), "1920'lerde Türkiye'de Milli Bankacılığın Genel Görünümü", Türkiye İktisat Tarihi Semineri (edit. O. Okyar), 8-10 Haziran 1973, Ankara, Hacettepe Üniv. Yay. C13.
- Şahinkaya, S. (1998), Sanayileşme Süreçleri ve Kalkınma-Yatırım Bankaları: Teorik Bir Çerçeve ve Türkiye Örneği, Doktora Tezi, Gazi Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak, Ankara. Tez, Mülkiyeliler Birliği Vakfı tarafından 1999 yılında aynı başlık altında kitap olarak yayımlanmıştır.
- Taşçıoğlu, A. (edit.) (1998), Cumhuriyet Dönemi Bankalar Kanunları ve İlgili Yasal Düzenlemeler, TBB Yay., İstanbul.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1983), 1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika arayışları, ODTÜ Yay., Ankara.
- Tekeli, İ. Ve İlkin, S. (1997), Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Genişletilmiş 2. Baskı, TCMB, Ankara.
- Tezel, Y.S. (1982), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt. Yay., Ankara.
- Toprak, Z. (1982), Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Yurt Yay., Ankara.
- Tuncay, M. (1981), Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931), Yurt Yay., Ankara.
- Ulutan, B. (1957), Bankacılığın Tekamülü, Ankara.
- Yüzgün, A. (1982), Cumhuriyet Dönemi Türk Banka Sistemi (1923-1981), Der Yay., İstanbul.

(II) T. İş Bankası Belgeleri ve Diğer Yayınlar

- Nizamname-i Esasi, 1340 (1924), Hakimiyet-i Milliye Matbaası, Ankara.
- Onuncu İş Senesi İdare Meclisi Raporu, 1933.
- İdare Meclisi Kararları Cilt:4, 1933 ve 1934.
- İş Bankası, 10. Yıl, 1934.
- İş Bankası, 40. Yıl, 1964.
- İş Bankası, 50. Yıl, 1974.
- İştirakler, 1941 (1), 1958, 1959.
- İMK (İdare Meclisi Karar Defteri), Cilt:1 , 28 Şubat 1925; 26 Mayıs 1925; 31 Ağustos 1925 ; 1 Mayıs 1928; 11 Haziran 1928; 9 Temmuz 1928 tarihli kararlar.
- İMK, Cilt: 2, 30 Haziran 1930; 13 Temmuz 1931 sayılı kararlar.
- İMK, Cilt:3. 1932.

İMK, Cilt:4, 1934.
İMK, Cilt:5, 1935.
İMK, Cilt:6., 1936.
İMK, Cilt:7, 1939.
İMK, Cilt: 8, 1940-1941.
İkinci Sene İdare Meclisi Raporu, 1925.
Üçüncü Sene İdare Meclisi Raporu, 1926.
Dördüncü Sene İdare Meclisi Raporu, 1927.
Sekizinci Sene İdare Meclisi Raporu, 1931
İş Dergisi, Temmuz 1979, sayı: 155.
TCMB bilançoları (farklı yıllar).

(III) T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

2/162 ve 2/247 sayı, 17.2.1934 tarihli kararname ve 2/1186 sayı ve 17.2.1934 tarihli Kararname.
14162 sayı ve 15.4.1933 tarihli kararname.
8.3.1341 (1925)/1591; 22.02.1928/6250; 19.12.1928/7466 ve 27.2.1929/7720 tarih ve sayılı kararname.
20 Kanunvevvel 1341(1925) tarih ve 2293 sayılı ; 9.09.1341 (1925) tarih ve 2529 sayılı kararname.